

Open Monumentendag Mechelen

Zondag 13 september 2015

4	Voorwoord
6	Plattegrond
8	Rateaufabriek Depot Rato, Leuvensesteenweg 474
16	Spuihuis Zandpoortvest 50
24	O.-L.-V. van Hanswijkbasiliek Hanswijkstraat 67
37	Vleeshal Huidevettersstraat 7
41	In den Boer à la Mode Grote Markt 6
46	Huis Cadix Frederik de Merodestraat 41
52	Hotel van der Gracht de Rommerswael Stassart 11, Goswin de Stassartstraat 11
57	Kazerne Dossin Goswin de Stassartstraat 153
64	De Noker Emmaüs vzw, Nokerstraat 6
68	Sint-Katelijnekerk Sint-Katelijnekerkhof
75	Begijnhofkerk Nonnenstraat 28
81	Klooster van de ongeschoeide karmelietessen Indaver, Dijle 17A
88	Hof van Cortenbach Korenmarkt 27-29
93	Brusselpoort Het Firmament, Hoogstraat 83
98	Memoriaal van het Fort van Walem Koning Albertstraat 2, Walem
103	Colofon

Op 13 september 2015 vindt de 27ste editie van de Vlaamse Open Monumentendag plaats. Op deze tweede zondag van de maand worden traditioneel allerlei Mechelse monumenten gratis opengesteld, om het grote publiek te laten kennismaken met ons onroerend cultureel erfgoed. Deze editie werd er voor een originele invalshoek gekozen. Of beter gezegd vijf invalshoeken: het jaarlijkse thema werd namelijk vervangen door vijf actuele categorieën. De stedelijke dienst Monumentenzorg verzorgt in samenwerking met Herita, een divers programma voor jong en oud.

In de eerste plaats zijn er natuurlijk de zogenaamde **klassiekers**: monumenten met een blijvende aantrekkingskracht, waar bovendien enkele speciale activiteiten worden georganiseerd. Zo kan u de interieurstellingen van de O.-L.-V. van Hanswijkbasiliek beklimmen of vanop de buitenstellingen van de Begijnhofkerk de restauratie van dit barokke juweeltje bewonderen én genieten van een prachtig panorama over de binnenstad. De Sint-Katelijnekerk is het epicentrum van een expo over de 17de-eeuwse beeldhouwer Nicolaas Van der Veken. Je maakt er ook kennis met een greep uit de rijke collectie religieuze voorwerpen van de kerk, samengesteld en toegelicht door de vrijwilligers die het roerend erfgoed van de historische kerken inventariseren. Ook de Brusselpoort opent uitzonderlijk zijn (stads)poort voor het publiek: Het Firmament heet u er van harte welkom.

De categorie **herbestemming en restauratie** is alom tegenwoordig in de Mechelse binnenstad. Opdat toekomstige generaties van onze monumenten kunnen blijven genieten, moet er gezorgd worden dat ze op een goede manier onderhouden en gebruikt worden, met indien nodig een verandering van functie. Het 17de-eeuwse Hotel van der Gracht de Rommerswael krijgt zeer binnenkort onder de naam Stassart11 een nieuwe en diverse invulling als bloemenzaak, restaurant en locatie voor evenementen. Voor Huis Cadix in de Frederik de Merodestraat moeten de toekomstplannen nog uitgetekend worden.

Er is tijdens deze Open Monumentendag ook oog voor heuse **verborgen parels**. Zo is er de met goudleder versierde zolder van het exclusief opengestelde 'In den Boer à la Mode' aan de Grote Markt. Ook het 16de-eeuwse Hof van Cortenbach, verscholen in een huizenblok achter de Korenmarkt, is zeker een bezoekje waard vooraleer de restauratie volgend jaar van start gaat. Met de categorie **vergeet-me-nietje** leggen we de nadruk op erfgoed waar je al vaak voorbij bent gereden - zoals het Spuihuis aan de Zandpoortvest - maar misschien nog nooit bij had stilgestaan. Voor de allerjongsten worden hier vertellingen georganiseerd.

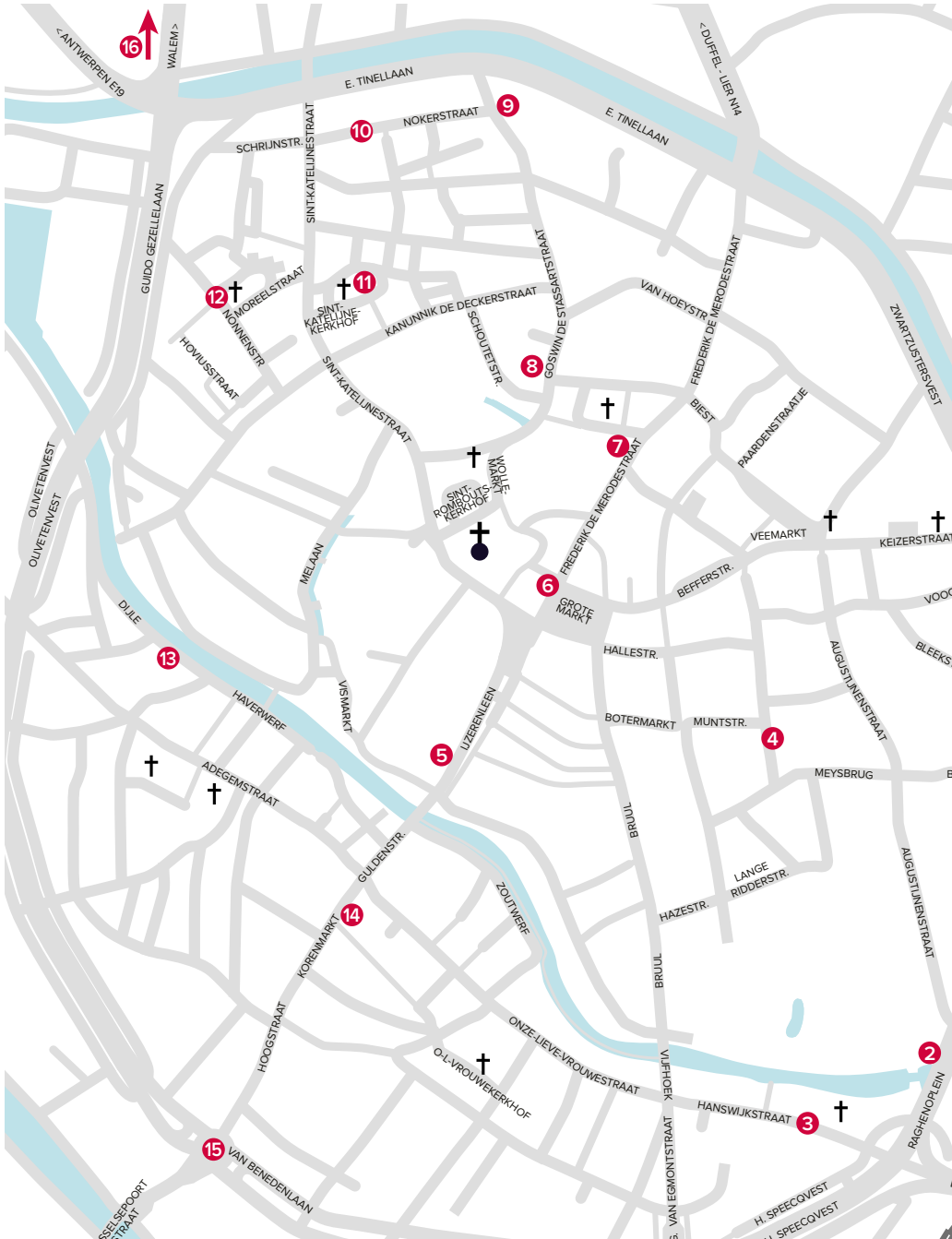
We sluiten ook aan bij het Europees thema van 2015 rond **industrieel en technisch erfgoed**. De voormalige Rateau/Alstomfabriek aan de Leuvensesteenweg zal door het stadsbestuur omgevormd worden tot Erfgoeddepot Rato. Ook benieuwd wat dit inhoudt, neem dan zeker deel aan één van de vele evenementen die er georganiseerd worden door de diensten van Musea&Erfgoed, ETWIE en de architecten van de site. Ook de Vleeshal in de Huidevettersstraat, een productieruimte en locatie voor evenementen met een industrieel karakter, opent zijn deuren voor het grote publiek.

Het programma voor Open Monumentendag geeft steeds een beeld van hoe we op een hedendaagse manier kunnen omgaan met ons erfgoed en hoe deze historische panden toch een rol kunnen spelen in het alledaagse leven. U kan zich daarvan overtuigen tijdens één van de verschillende themawandelingen in de binnenstad, waaronder één in - wat ook als erfgoed bestempeld kan worden - het Mechels dialect. Om de beleving compleet te maken kan u ons rijk bouwkundig erfgoed ook combineren met een streepje muziek door de leerlingen van het stedelijk conservatorium of op jazzathome, dat op zondag 13 september concerten verzorgt op maar liefst 24 unieke locaties in de stad. Wie meer visueel gericht is moet zeker een bezoekje brengen aan De Noker, waar u behalve de gerestaureerde stucplafonds van het klooster ook twee installaties van CONTOUR 7 kan bewonderen.

Wij wensen u een monumentale editie van Open Monumentendag toe.

Greet Geypen
Schepen van Monumentenzorg

Bart Somers
Burgemeester

- 1 **Rateaufabriek - Depot Rato** ★ Leuvensesteenweg 474
- 2 **Spuihuis** ★ Zandpoortvest 50
- 3 **O.-L.-V. van Hanswijkbasiliek** ★ Hanswijkstraat 67
- 4 **Vleeshal** ★ Huidevettersstraat 7
- 5 **Klein erfgoed in de straten** ★ IJzerenleen
- 6 **In den Boer à la Mode** ★ Grote Markt 6
- 7 **Huis Cadix** ★ Frederik de Merodestraat 41
- 8 **Hotel Van der Gracht de Rommerswael - Stassart 11** ★ Goswin de Stassartstraat 11
- 9 **Kazerne Dossin** ★ Goswin de Stassartstraat 153
- 10 **De Noker - Emmaüs vzw** ★ Nokerstraat 6
- 11 **Sint-Katelijnekerk** ★ Sint-Katelijnekerkhof
- 12 **Begijnhofkerk** ★ Nonnenstraat 28
- 13 **Klooster van de ongeschoeide karmelietessen - Indaver** ★ Dijle 17A
- 14 **Hof van Cortenbach** ★ Korenmarkt 27-29
- 15 **Brusselpoort - Het Firmament** ★ Hoogstraat 83
- 16 **Memoriaal van het Fort van Walem** ★ Koning Albertstraat 2

Rateaufabriek - Depot Rato

Leuvensesteenweg 474 (Muizen)

De pompen van Auguste

De openstelling van het nieuwe Mechelse erfgoeddepot in de fabriekshallen van de voormalige Rateaufabriek aan de Leuvensesteenweg in Muizen biedt de bezoeker van Open Monumentendag een uitgelezen kans om de bijzondere geschiedenis van de *Société Rateau* te ontdekken. In 1911 plantte de Franse ingenieur Auguste Rateau in Muizen een constructieatelier neer. De machines die hier werden geproduceerd, doorkruisen en verbinden het industrieel erfgoed in België en Frankrijk. Stoomturbines voor elektriciteitscentrales en schepen, ventilatoren en compressoren voor de mijnen, allerhande pompen voor fonteynen, pompstations, sluizen en zelfs kerncentrales, turbocompressoren en straalmotoren voor vliegtuigen... het logo van Rateau komt voor op allerlei verrassende plaatsen.

De beginjaren van de *Société Belge des Appareils Rateau*

De Mechelse Rateaufabriek dankt haar naam aan de Franse ingenieur Auguste Rateau, die in 1904 in Parijs de *Société Rateau* stichtte om zijn technische ontwerpen te ontwikkelen. Een jaar later besliste de Franse marine om haar oorlogsschepen met stoomturbines aan te drijven en stelde ze Auguste Rateau aan om die te ontwikkelen. Deze beslissing was bijzonder tactisch. Zo vermeed het Franse leger de vernedering om dure licenties voor de succesvolle turbines van Parson te moeten kopen in Groot-Brittannië, op dat moment de grootste en meest directe concurrent op zee. Rateau had tussen 1898 en 1903 zelf een aantal patenten voor stoomturbines laten registreren. De ingenieur bezat echter

geen eigen fabriek om de turbines ook zelf te bouwen. Dit werd uitbesteed aan de *Etablissements Garnier Faure Beaulieu* (GFB), die de turbines in naam van Auguste Rateau bouwde in de fabriek *Appareils Rateau à la Courneuve*. Auguste Rateau had ondertussen ook allerhande pompen en ventilatoren ontworpen en vond onder meer in de Belgische steenkoolmijnen een belangrijke klant. Hij greep zijn kans en stichtte in 1911 de *Société Belge des Appareils Rateau*. De fabriek werd in 1913 gebouwd langs de Leuvensesteenweg in Muizen, vlakbij de spoorlijn die vijf jaar eerder was aangelegd. Het is moeilijk om te achterhalen waarom precies in België een fabriek werd gebouwd.

In 1913 kondigde de *Société Belge des Appareils Rateau* zichzelf aan via een reclameadvertentie op de 'place to be' van dat jaar: de Gentse Wereldtentoonstelling.

Wellicht kon het geen kwaad dat er wat afstand gecreëerd werd met de fabriek van GFB in La Courneuve.

De zaken liepen goed. In 1915 werd de fabriek in Muizen uitgebreid met een grote losstaande fabriekshal. In datzelfde jaar werd het depot in Le Pré-Saint-Gervais bij Parijs, waar aanvankelijk de machines voor de Franse markt werden opgeslagen, omgebouwd tot fabriek. Net op tijd, want tijdens de Eerste Wereldoorlog viel de productie in Muizen nagenoeg stil.

De kopgevels met gevelhoge pilasters en verticale glaspartijen van de fabriekshallen uit 1913 en de nieuwe hal uit 1915 van de Société Belge des Appareils Rateau in Muizen boden een imposante aanblik.

De Eerste Wereldoorlog

De precieze omvang van de oorlogsschade aan de Rateaufabriek in Muizen is moeilijk te achterhalen. Rechtstreekse beschadiging door het oorlogsgeweld (een bom, brand, etc.) is zeker mogelijk, hoewel het vooral de Mechelse binnenstad was die de klappen kreeg. Vermoedelijk nam de Duitse bezetter voorraden en machines uit de fabriek in beslag. Vooral machines voor kleine metaalbewerking werden graag naar Duitsland gebracht. De Duitse Gouverneur-Generaal Von Bissing stelde in 1915 met spijt vast dat de machinebouwindustrie in België

niets meer voorstelde, aangezien duizenden machines uit de ateliers ontvreemd waren. In vele gevallen werden de fabrieken en het machinepark nog verder beschadigd door het verwijderen van non-ferrometalen zoals koper en lood. De Duitse industrie had deze metalen hard nodig, onder meer om munitie te produceren. Zo verloren de meeste brouwerijen hun grote koperen stookketels, maar ook de koperen elektriciteitsdraden en windingen uit elektromotoren (of meteen de hele motor) werden weggenomen. Toen het oorlogstij voor de Duitsers keerde, pleegden zij op bepaalde plaatsen ook bewuste sabotage. De bedoeling was om de Belgische industrie zodanig te beschadigen dat de naoorlogse productie werd vertraagd. In sommige gevallen werden hiervoor speciaal officieren geselecteerd die door hun ervaring in een bepaalde industrietaak de machines en het productieproces (her)kenden en dus doelgericht - en vaak ook onherstelbaar - konden beschadigen.

Te land, ter zee en nu ook in de lucht?

Tijdens de oorlog zat Auguste Rateau niet stil. Hij legde zich in Frankrijk toe op een probleem waarmee de vliegtuigen in die tijd worstelden. Naarmate een vliegtuig stijgt, wordt de lucht dunner. Bijgevolg krijgt de motor minder zuurstof, zodat het vermogen afneemt en het vliegtuig niet voldoende kracht ontwikkelt om verder te stijgen. Dit wordt het 'plafond' genoemd. De toen gangbare oplossing was het toevoegen van een mechanische compressor (*supercharger*), rechtstreeks aangedreven door de as van de motor. Die compressor perst de lucht samen, zodat de motor veel meer zuurstof krijgt en dus hoger kan vliegen. Het probleem was dat zo'n compressor veel woog en vanwege de mechanische aandrijving tot 1/3de van het motorvermogen vroeg.

Door zijn ervaring met turbines wist Auguste Rateau dat de energie van de uitlaatgassen gebruikt kan worden om een turbine aan te drijven, die dan weer een compressor kan aanjagen. Zo'n systeem bood veel voordelen: de motor werd niet extra belast en de installatie was compact en licht. Er werden verschillende testen gedaan met zijn turbocompressor in bestaande vliegtuigen. Dankzij Rateaus uitvinding kon de snelheid van de Breguet XIX - een lichte Franse bommenwerper en verkenningsvliegtuig - op zijn maximale hoogte (6000 meter) opgedreven worden van 145 km/u tot 220 km/u.

De Bréguet XIX hield dankzij de turbocompressor van Rateau een tijd de wereldrecords voor hoogte met 500 en 1000 kg aan lading. De motorkap staat open om de compressor te tonen (boven de uitlaatpijp).

De Rateaufabriek in Le Pré-Saint-Gervais produceerde tijdens en na de Eerste Wereldoorlog turbocompressoren voor de Franse luchtmacht, maar ook haar Britse tegenhanger ging er al snel mee experimenteren. Tests met een RAF-R.E.8 mislukten echter toen de turbo barstte, nadat hij enkele keren oververhit was geraakt doordat de Britten onbewust een te grote luchtinlaat hadden gemonteerd. Rateau registreerde in augustus 1917 snel nog een Brits patent (GB128625) voor zijn turbocompressor. Later, in 1922, kreeg hij een Hawksley-medaille voor zijn artikel over turbocompressoren voor vliegtuigen.

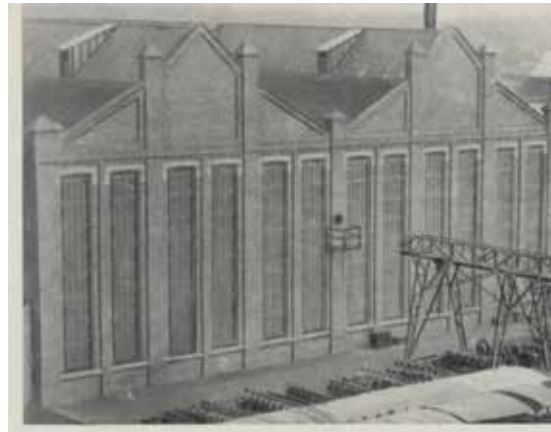
Fusie met het Franse moederbedrijf: **Société Rateau**

Na de oorlog begon de heropbouw. In 1919 besliste Auguste Rateau om een grote nieuwe fabriek te bouwen in La Courneuve bij Parijs, genaamd 'La Logette'. De eerste ateliers werden uitgerust met de resterende machines uit de fabriek in Muizen. De architectuur van de fabriek in La Courneuve was overigens sterk gebaseerd op deze in Muizen.

In 1922 fuseerde de *Société Belge des Appareils Rateau* met de Franse *Société Rateau*, de maatschappij die Auguste Rateau in 1904 in Parijs had geregistreerd. De fabriek in Muizen moest vanaf nu de ontwikkelingen van het Parijse moederbedrijf volgen.

Omwille van de beperkte middelen van de Belgische fabriek en de specifieke markt die ze bediende, koos het bedrijf er voor om verder te specialiseren in de productie van pompen en ventilatoren. Op het vlak van de compressoren en stoomturbines spitste men zich voornamelijk toe op installatie en onderhoud en op de productie van specifieke onderdelen. In 1927 werd de fabriek in Muizen gevoelig uitgebreid.

Zicht op de uitbreiding van de fabriek. Rechts van de plaatslagerij en de hal voor grote machinale bewerking (gebouwen met lange verticale ramen uit 1913) kwamen kantoren, een hal voor kleine machinale bewerking en een groot, hoog magazijn.

De verbouwingen waren net klaar toen Auguste Rateau in 1930 overleed. Hij heeft de gevolgen van de beurscrash in 1929 op zijn bedrijf dus nauwelijks meegemaakt. Het bedrijf haalde minder contracten binnen en moest de productie op een lager pitje zetten. Het duurde tot 1935 voor het zich kon herpakken.

Oorlogsschade tijdens de Tweede Wereldoorlog

Op 17 mei 1940 rukten de eerste Duitse troepen Mechelen binnen. Het was het begin van een nieuwe periode van bezetting. Ook de Rateaufabriek werd tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw beschadigd.

Uit een getuigenis van Frans Storms, zoals opgetekend in de publicatie 'Partizaan Frans Storms' door historicus Ward Adriaens, weten we dat tijdens de nacht van 14 op 15 maart 1944 een deel van de fabriek gedynamiteerd werd door leden van het Belgisch Partizanenleger. Fabrieksarbeiders hadden Frans Storms verteld dat in de fabrieken van Rateau turbines voor Duitse duikboten werden gemaakt en dat deze binnenkort vervoerd zouden worden. De verzetsstrijders drongen 's nachts de fabriek binnen. Een Britse gearparachuteerde agent bracht dynamiet aan, terwijl Frans Storms met een zware hamer meters en leidingen kapotsloeg

en zoveel mogelijk schade aanbracht. Met 25 kg dynamiet werden onder meer de stoomcentrale en de turbines opgeblazen en werd het dak van de grote hal beschadigd. De bezetter loofde achteraf een beloning van 200.000 Bfr. uit voor inlichtingen over de daders. De schade aan de Rateaufabriek werd op 24 maart gerapporteerd aan het geallieerd commando in Londen. Twee maanden later, in de nacht van 6 op 7 mei, werden de Rateaufabriek en de nabijgelegen Raghenoefabriek getroffen door een lading brisantbommen van geallieerde B-17 bommenwerpers. Er vielen geen slachtoffers, maar zowel de Raghenoefabriek als de gieterij van Rateau werden zwaar beschadigd.

Société Rateau stijgt op, letterlijk en figuurlijk

Aan het einde van de jaren 1940 werd de fabriek in Muizen tweemaal uitgebreid. De wederopbouw in Frankrijk en België bood dan ook heel wat kansen. De *Société Rateau* kreeg een brede waaier van contracten toegewezen. Van het bouwen van pompstations voor watervoorziening, ventilatiegebouwen voor spoorwegtunnels tot turbines voor de heropbouw van de Franse vloot.

In 1939, vlak voor de oorlog, had René Anxionnaz, de nieuwe hoofdingenieur van de *Société Rateau*, een aantal patenten geregistreerd voor een straalmotor. Een viertal ingenieurs had zich tijdens de oorlog in het geheim beziggehouden met het uitwerken en testen van prototypes. Pas na de bevrijding kon het project echt in gang worden gezet en werd de straalmotor in La Courneuve gebouwd. De motor, genaamd A-65, S.R.A.-1, bleek echter niet zo krachtig als gehoopt.

Hoewel de eerste motor een tegenschot was, werden de ingenieurs van de *Société Rateau* nog verschillende malen gevraagd voor hun expertise in turbines en compressoren door de *Société Nationale d'Etude et*

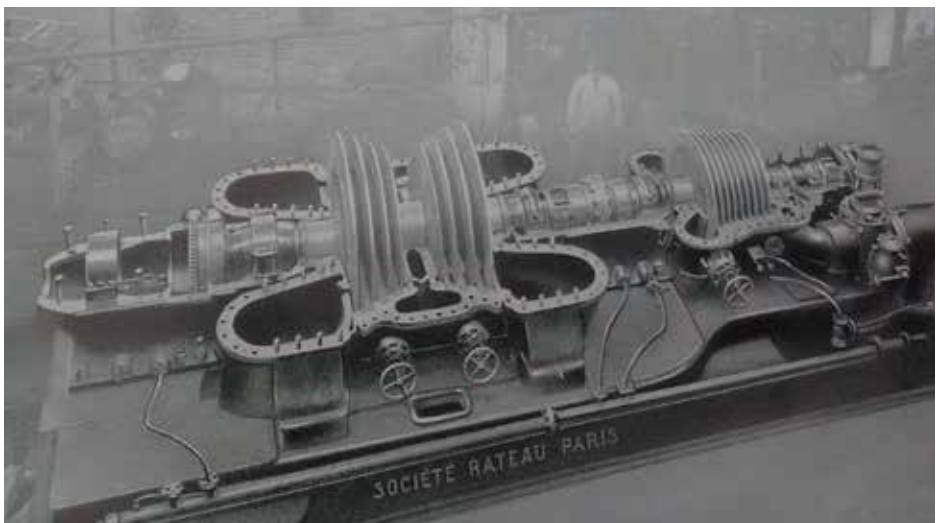
de Construction de Moteurs d'Aviation (S.N.E.C.M.A.), een genationaliseerd Frans bedrijf met de opdracht om voor het land (vliegtuig)motoren te bouwen en nieuwe aandrijvingen te bestuderen. Straalmotoren werden immers gezien als de toekomst en hadden dus prioriteit.

Hoewel de Rateaustraalmotoren niet de gehoopte resultaten haalden, waren de ingediende patenten hun tijd wel ver vooruit. In 1960 klaagde de *Société Rateau* de Britse auto- en vliegtuigmotorenproducent Rolls-Royce aan wegens schending van de patenten voor een axiale compressor in straalmotoren. Rateau vroeg een vergoeding voor alle motoren gebaseerd op die techniek en de overhandiging van alle tot dan toe gebouwde motoren en onderdelen. In 1950 had Rolls-Royce namelijk de 'Avon' geïntroduceerd, een populaire straalmotor waarvan meer dan 11.000 exemplaren waren gebouwd. Er stond dus heel wat op het spel. Rolls-Royce-ingenieur Harry Pearson spendeerde zes jaar om de patentrechtzaak van Rateau aan te vechten. Het vonnis viel op 26 april 1967, in het voordeel van Rolls-Royce. Toch betreurde Pearson het dat de vindingrijkheid van de patenten uit 1939 -

die volgens hem bijzonder vooruitstrevend waren - niet beter gebruikt was geweest. De *Société Rateau* had zich na de experimenten met de straalmotoren immers weer toegespitst op zijn specialiteiten: turbocompressoren, pompen, ventilatoren en turbines.

Ondertussen was de *Société Rateau* in België betrokken bij allerhande grote industriële ontwikkelingsprojecten. Heel wat elektrische centrales bestelden een stoom- of gasturbine en er waren verschillende types pompen nodig in de chemische industrie en voor de waterwegen. Zo bestelde de elektriciteitscentrale van Langerbrugge in 1959 een stoomturbine van 125 megawatt (MW). De turbine met ketel werd geleverd door de *Société Rateau* en de Ateliers de Construction de la Meuse in Luik. ACEC zorgde voor de transformator. Bij heel wat Belgische sluizen (bijvoorbeeld de sluis in Ooigem) kan je nog actieve Rateaupompen aantreffen.

Stoomturbine van Rateau, 17.500 kW aan 3000 toeren per minuut. Dit exemplaar was bestemd voor Mog s in Moskou.

Ondanks het succes van Rateau verloor de fabriek in Muizen, die zich bleef richten op het ontwerp en de productie van pompen, aan belang ten opzichte van de vestiging in La Courneuve. Dit weerspiegelde zich in de tewerkstelling. In 1966 telde de Rateaufabriek in Muizen zo'n 150 werknemers, terwijl de fabriek in Frankrijk maar liefst 2.176 personen tewerkstelde.

Opname in de Alsthom groep

In 1971 werd de groep *Alsthom* meerderheidsaandeelhouder van de *Société Rateau*. Dit was een logische overname, aangezien *Rateau* veel technische kennis en expertise bezat in sectoren waarin *Alsthom* verder wilde groeien, o.a. stoom- en gasturbines en marineaandrijving. Omwille van financiële tekorten en onder toezicht van de nieuwe hoofdaandeelhouders, werd meteen gesnoeid in het personeel van *Société Rateau*. Bepaalde afdelingen in de fabriek van La Courneuve werden gesloten. In 1972 leed het bedrijf 17 miljoen Franse Frank verlies (ca. 15,5 miljoen euro in hedendaagse waarde); de verliezen van 1973 waren nog dramatischer. Verdere herstructureringen volgden, waardoor in 1974 in de Franse fabriek een vier maanden durende staking uitbrak. De fabriek werd zelfs bezet. Toen de politie de fabriek wilde ontzetten, schoten zo'n 20.000 metaalarbeiders uit omliggende fabrieken de stakers te hulp.

In 1976 fuseerde *Alsthom* met de Franse scheepsbouwer *Chantiers de l'Atlantique* en wijzigde de naam in *Alsthom-Atlantique*. Hier kwam de ervaring die de *Société Rateau* had opgedaan bij het bouwen van turbineaandrijving voor de Franse oorlogsschepen goed van pas.

De fusie viel samen met het opstarten van het Franse Nucleaire programma (CPI), waarvoor de groep sterk betrokken was bij de bouw van de centrales van de groep *Électricité de France* (EDF-Luminus), de grootste nucleaire elektriciteitsproducent ter wereld. De oliecrisis van 1973 had namelijk de kwetsbaarheid van het toenmalige Franse beleid aangetoond, dat steunde op de bouw van olie- en steenkoolcentrales om aan de groeiende energiebehoeftes van het land te voldoen. Op korte tijd werden 13 kerncentrales gebouwd. Alsthom was toen al enkele jaren bezig met de ontwikkeling van de 'Arabelle', tot op vandaag zijn krachtigste, betrouwbaarste en meest succesvolle stoomturbine. De technische kennis van de *Société Rateau* op het vlak van turbines speelde daarbij een belangrijke rol. De naam 'Arabelle' is een acroniem van Alsthom, Rateau en Belfort (de fabriek waar Alsthom in 1928 begon).

De *Société Rateau* werd pas in 1977 een officieel filiaal van de groep Alsthom-Atlantique, en kreeg de Franse naam *Ateliers Mecaniques Belges s.a.* (ook wel *AMB-Rateau n.v.* of *Algemene Machinebouw n.v.*). Op dat moment kampte de grote fabriek in La Courneuve al enige tijd met teruglopende bestellingen en een snel verouderend machinepark. De keuze van de fabriek in Muizen om zich te specialiseren in pompen rendeerde, want het bedrijf kreeg via de betrokkenheid in het nucleaire programma de fabricage toegewezen van de industriële pompen en de pompen van de waterposten van de kerncentrales van 900 MW. Tussen 1975 en 1982 werden meer dan 200 pompen van de types 'PE' en 'PRP' geproduceerd. Vanwege de expertise in het Franse Nucleaire programma kreeg de fabriek in Muizen ook contracten voor pompinstallaties voor de Belgische kerncentrales van Doel en Tihange.

In de gieterij werden de metalen onderdelen en omhulsels gegoten. Vooraan stapels mallen, rechts de gietinstallatie. De hal had lange tijd een zandvloer om de schade bij ongelukken met het hete gietijzer te minimaliseren.

Toen de contracten vanuit de nucleaire programma's afnamen, gooide de fabriek in Muizen het over een andere boeg. Voorheen was de verdeling in de fabriek ruwweg 85 % productie, 15% diensten. In 1982 had het bedrijf namelijk ook heel wat kennis opgedaan in het onderhoud en herstel van turbomachines, wat één hun belangrijkste activiteiten zou worden. Er werd vanaf dan hoofdzakelijk ingezet op de dienstverlening

(onderhoud, proeven en studies, montage en verkoop), terwijl de minder lucratieve productie beperkt werd. In 1993 werd de naam van de onderneming gewijzigd in GEC-Alsthom Rateau services n.v., gekoppeld aan de groep Medium Turbo Machines van de Division Electromecanique, filiaal van GEC-Alsthom n.v. De belangrijkste klanten waren de elektrische centrales en gebruikers van turbomachines in België en het buitenland.

Op verscheidene plaatsen kunnen nog toestellen van de Société Rateau ontdekt worden. Deze grote Rateauventilator bevindt zich in het ventilatiegebouw op het mijnterrein van Beringen.

De Rateaufabriek vandaag

De terugval in contracten door de crisis in de staalindustrie, problemen in de nucleaire sector (de onzekerheid i.v.m. het uitvallen van reactoren in Doel en Tihange), de sluiting van enkele thermische centrales en concurrentie uit het buitenland wogen zwaar op het bedrijf. De fabriek in Muizen had in 2013 nog 46 werknemers, maar datzelfde jaar vielen nog 13 ontslagen. Verdere herstructurering beperkte het bedrijf tot een kantoor voor Alstom Power Thermal Services, waar het verder in contact blijft met de klanten, en de verkoop van de fabriek in Muizen.

De stad Mechelen investeerde nadien in de aankoop van de site van de voormalige Rateau/Alstom-fabriek. Het stadsbestuur was al enkele jaren op zoek naar een geschikte locatie om de collecties van het stadsarchief, de archeologische vondsten en de kunstschaten van de stedelijke musea veilig onder te brengen. De fabrieksloodsen zullen omgevormd worden tot erfgoeddepot, waar de collecties duurzaam bewaard zullen worden en die ook voor derden consulteerbaar zullen zijn. De herbestemming van de site voorziet ook in een woon- en winkelproject naast het toekomstige erfgoeddepot.

Dankwoord

Met dank aan: Museum voor Oudere Technieken (MOT), Instituut voor Financiële Archeologie (IFA), Museum voor Industriële Arbeid en Textiel (MIAT), Mijnmuseum Beringen, Universiteitsbibliotheek UGent, Gustaaf Devos, Tijl Vereenooghe, Joeri Januarius en Maarten Van den Mooter.

Over de auteur

Robin Debo (robin@etwie.be) is historicus en heeft een bijzondere interesse voor thema's als de industriële revolutie, evoluties van techniek en machines en landbouw. Sinds augustus 2014 werkt hij als stafmedewerker bij ETWIE vzw.

Over ETWIE vzw

ETWIE vzw is erkend door de Vlaamse overheid als expertisecentrum voor het technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed. De organisatie heeft zijn kantoor in Congres- en Erfgoedcentrum Lamot. Meer informatie over ETWIE is te vinden op www.etwie.be.

Spuihuis

Zandpoortvest 50

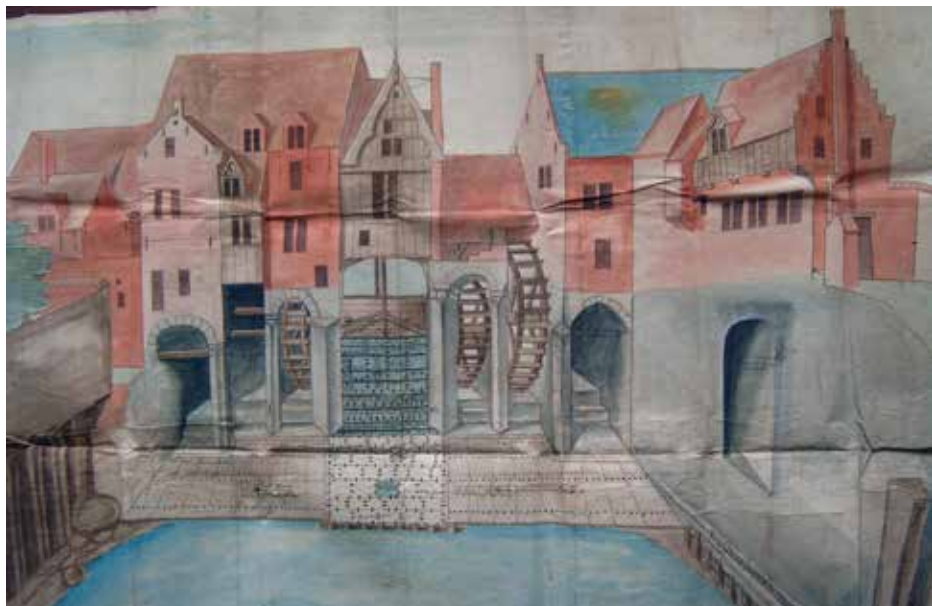
Eeuwenlang kwamen wind- en watermolens tegemoet aan de energiebehoefte van de mens. Vandaag zijn ze bijna volledig uit het stadsbeeld verdwenen. Van het ooit zo indrukwekkende watermolencomplex aan de Zandpoortvest - dat op een gegeven ogenblik zeven molens telde - resten momenteel nog maar enkele onderdelen. Centraal op de kaaimuren prijkt het houten Spuihuis, dat als deel van de 'grote sluis' de waterstand van de molens regelde. Rechts hiervan bevindt zich 'het Molenhuis', een gebouw in traditionele bak- en zandsteenstijl waarin lange tijd een volmolen was ondergebracht en dat rond 1915 werd omgebouwd tot een woonhuis. Het beschermde Molenhuis werd tussen 2006 en 2008, na jaren van verkommering, gerestaureerd en vanaf 2011 ingericht als Via Via Joker Reiscafé. Het Spuihuis en de onderliggende kaaimuren - die eveneens beschermd zijn - worden sinds 2010 gefaseerd gerestaureerd.

Molen(s) op de Dijle in het begin van de 14de eeuw

De ontstaansgeschiedenis van het watermolencomplex gaat terug tot de 14de eeuw, toen de lakennijverheid voor economische welstand zorgde en de stad Mechelen zowel een bevolkingstoename als een fikse stadsontwikkeling meemaakte. In deze context werd omstreeks 1264-1268 de tweede stadsomwalling gebouwd, die samenviel met de huidige ringweg. In 1304, verleende de prins-bisschop van Luik toestemming om de eerste Mechelse watermolen op te richten. Die verrees op de plek waar de Dijle de nieuwe stadsmuren en stadsgrachten kruiste. Aangezien de grote Melaanvliet daar in de Dijle vloeiende en er gebruik kon worden gemaakt van het hoogteverschil met de lager gelegen oever achter de huidige Hanswijkkerk, was deze plek uiterst geschikt voor een watermolen.

Een ingekleurde pentekening van P.F. De Noter uit 1809 toont de verstrengeling van het watermolencomplex met de stadsomwalling en de grote diversiteit aan molens.

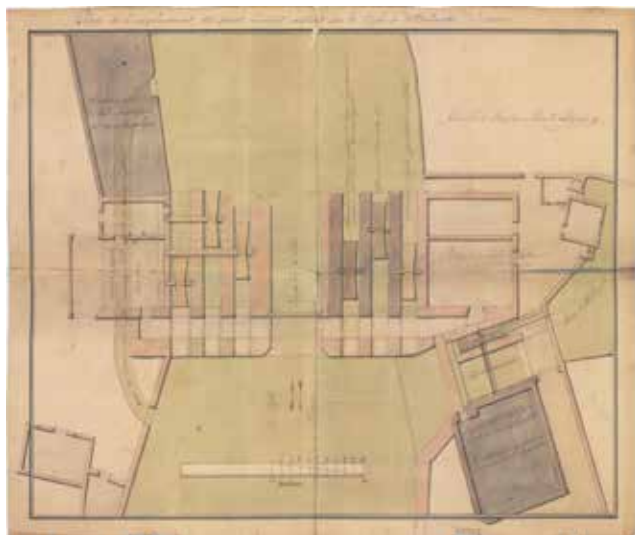

Molencomplex op de kruising van de stadsomwalling en de stadsgrachten

De 'Chronijk van Mechelen' door Rombout Gootens (†1684 - †1748) verhaalt hoe rond 1470 het 'gat van de watermolen' werd voltooid. Hiermee doelde hij hoogstwaarschijnlijk op de voltooiing van de centrale sluisopening in de kaaimuren. Dit 'gat van de watermolen' was breed genoeg om binnenschepen toe te laten die, afhankelijk van het getij, richting stadscentrum of Aarschot-Leuven mochten varen. Boven dit 'gat' bevond zich een houten constructie, het Spuihuis, van waaruit een houten schot met dwarse planken open en neergelaten kon worden. Hierdoor kon zowel de doorgang voor de scheepvaart als de waterhuishouding van de molens geregeld worden. In vreedstijd werd het gebruikt om verval te creëren voor de molens. In tijden van belegering kon het gebied buiten de stadsmuren onder water gezet worden.

Deze prachtige tekening uit een 17de-eeuws proces toont de omvang van het toenmalige watermolencomplex langs de stadszijde. Centraal het houten Spuihuis. © Algemeen Rijksarchief Brussel

Was het 'gat' open, dan kon men de scheepvaart ook belemmeren door vlak onder het wateroppervlak een ketting te spannen. Op die manier kon men eventuele doorvaartrechten innen of ongewenste schepen tegenhouden. In het zogenaamde 'kettingenhuis' stond de 'baillie', waarmee de ketting op en neer werd gelaten. Dezelfde installatie bevond zich aan de Winketpoort - letterlijk genoemd naar het opwinden van de ketting (win-keten) - waar de Dijle de stad opnieuw verlaat.

Dit processtuk uit de jaren 1820-1830 toont hoe via de spuigaten het water langs de houten molenraderen werd geleid. Centraal de grote sluisopening onder het Spuihuis. Aan de rechterzijde is het sluismechanisme van de Melaan zichtbaar.

technische ontwikkelingen en de veelvuldige molenbranden vormden een aanleiding om de mechanismen aan te passen.

De zeven bogen van deze spuigaten, met een gevarieerde overspanning en vorm, zijn aan de stadszijde nog steeds aanwezig in de omliggende kaaimuren en onder de restanten van de voormalige 'Bloemmolens De Bondtridder'. Eén boog is geïntegreerd in de sokkel van de aanbouw tegen het Molenhuis. Twee bogen bevinden zich in de zone tussen het Molenhuis en het Spuihuis; drie liggen er nog verborgen onder het aardepakket tussen het Spuihuis en de voormalige 'Bloemmolens De Bondtridder'. Het laatste exemplaar bevindt zich onder de gevelwand van een nieuwbouw die de plaats heeft ingenomen van de bloemmolens van weleer. Zorgvuldig gedecoreerde sluitstenen op de uitkragende hoekpijlers tussen het tweede en derde spuigat illustreren ook nu nog de rijkdom van het voormalige molencomplex. Bij de meest recente restauratiewerken bleek dat verschillende blauwe hardstenen onderdelen voorzien waren van steenhouwersmerken.

Mechanische aandrijving in de 19de eeuw

Het watermolencomplex vervulde lange tijd een belangrijke economische rol. In de 18de eeuw werd er tegen de graanmolens zelfs een groot bijkomend rad geplaatst om in de naastgelegen 'kanonboorderij' kanonlopen te fabriceren.

In het begin van de 19de eeuw waaide de industriële revolutie - de omschakeling van handmatig naar machinaal vervaardigde goederen - van Engeland over naar de rest van Europa. Ambachtelijke, kleinschalige werkplaatsen groeiden uit tot fabrieken met een grootschalige industriële productie. Werd in het eerste kwart van de 19de eeuw het molencomplex nog aangedreven door waterraderen, dan taande gedurende de volgende 50 jaar het belang van de waterkracht door de geleidelijke overschakeling op mechanische aandrijving. Bovendien werden de molens tijdens de 19de eeuw vaak geteisterd door branden. Na een brand in 1824 moesten de volmolens - het huidige Molenhuis - en de naastgelegen schorsmolen heropgebouwd worden. Zestig jaar later moest ook het Spuihuis hersteld

worden, nadat de naastgelegen stoomzagerij van T. Vanschendel door de vlammen was geteisterd.

Rond 1869 werden de graanmolens aan de vestzijde van het Spuihuis verkocht aan een zekere Ceulemans, een industrieel uit Court-Saint-Etienne, die ze op zijn beurt doorverkocht aan J. F. De Bontridder. Op de plek van de oude graanmolens en de naastgelegen 'kanonboorderij' groeiden de 'Bloemmolens De Bontridder' nadien uit tot een indrukwekkend industrieel complex voor de grootschalige productie van witte tarwebloem. In 1877 liet De Bontridder de aandrijving door het waterrad vervangen door een stoommachine. Ook de zagerij van T. Vanschendel, die zich aan de overzijde van de graanmolens gevestigd had, werd aangedreven door stoom. Het gebruik van waterkracht deemsterde nog verder weg tijdens de tweede industriële revolutie, toen er massaal werd overgeschakeld van stoom naar nieuwe energiebronnen, zoals elektriciteit en aardolie. In 1931 liet De Bontridder zijn stoommachine vervangen door een elektromotor.

Grootse infrastructuurwerken in de 20ste eeuw

De doodsteek voor de watermolens kwam er op de overgang naar de 20ste eeuw. Tot op dat moment werden delen van de Mechelse binnenstad nog regelmatig overspoeld door de Dijle. Om daar een eind aan te maken, liet het Mechelse stadsbestuur tussen 1890 en 1907 grootscheepse waterwerken uitvoeren. Door de bouw van twee sluizen en de aanleg van de 'Afleidingsdijle' op een gedeelte van de oude stadsgracht, kon het water van de Dijle met een boog rond de binnenstad lopen. Hierdoor werd de Binnendijle, het binnenstedelijke gedeelte van de rivier, de facto een stilstaand water. Door deze ingreep kwamen de watermolens letterlijk droog te staan, waarna de waterraderen werden weggebroken. In 1914 besliste het Mechelse stadsbestuur om op het molengedeelte tussen de Kruidtuin en de Zandpoortvest een tweede ingang aan te leggen voor de Kruidtuin, die vanaf 1915 als openbaar park zou functioneren. De nog aanwezige gebouwen, met uitzondering van de voormalige volmolen, werden grotendeels afgebroken. In 1916 werd het bewaard gebleven 'Molenhuis' omgevormd tot een woonhuis en stapelplaats voor de bewaker van de Kruidtuin.

Op het ogenblik dat deze foto genomen werd - tussen 1869 en 1907 - waren zowel het Spuihuis als de sluizen en raderen aan weerszijden nog volop in werking.

Herbestemming, revalorisatie en beheer

Na jaren van leegstand, besliste de gemeenteraad op 1 september 2004 om het in 1977 beschermde, maar verkommerde Molenhuis te restaureren. Vertrekkend vanaf de plannen van architect Jan Apers werd het gebouw gerestaureerd. In 2011 werd het gebouw in concessie gegeven door de stad. Ook het Spuihuis en de kaaimuren werden onder handen genomen. De dienst Monumentenzorg van de stad Mechelen maakte drie bestekken op voor hoogdringende instandhoudingswerken van zowel het Spuihuis als van de sokkel errond. De werken werden stapsgewijs uitgevoerd en opgeleverd: een plaatselijk herstel van het dak (2010), een houtbehandeling en restauratie van de draagconstructie (2012) en

tenslotte het wegnemen van de begroeiing en de restauratie van het metselwerk (2012). Doorheen de tijd was de zone tussen het Molenhuis en de site van de voormalige 'Bloemmolens De Bondtridder' dichtgeslibd. Steengruis en slib hadden zich vastgezet tussen de restanten van de natuurstenen sokkels en struiken en bomen hadden er zich geworteld. De bomen werden in februari 2013 verwijderd en in 2014 maakte de dienst Monumentenzorg de sokkel tussen het Molenhuis en het Spuihuis opnieuw vrij. De zone tussen het Spuihuis en de voormalige bloemmolens werd nog niet aangepakt.

Na het weghalen van de wortelpakketten en de aarde, het stabiliseren van het metselwerk en het reinigen en hervoege van de gevels kan het water tussen het molenhuis en het Spuihuis opnieuw ongehinderd doorstromen.

Het Molenhuis vandaag

In de zomer van 2012 opende ViaVia Joker Reiscafé Mechelen haar deuren. Hierdoor kregen de Mechelaars opnieuw toegang tot 'hun' Molenhuis.

ViaVia?

ViaVia Mechelen wil meer zijn dan zomaar een café-restaurant. ViaVia wil mensen samenbrengen om op een eerlijke en respectvolle manier met elkaar in contact te treden. Op die manier kan ViaVia hopelijk bijdragen tot een meer open en prettige wereld.

Elkaar leren kennen kan natuurlijk al tussen pot en pint in het café, maar daarnaast worden er ook tal van verschillende activiteiten georganiseerd. Hetzij door ViaVia Mechelen zelf of in samenwerking met een van hun partners, allemaal organisaties die diezelfde filosofie onderschrijven.

Het organiseren van deze activiteiten bleek al snel een schot in de roos. Meer en meer mensen vonden hun weg naar de ViaVia en de activiteitenagenda werd maar uitgebreider. In februari 2014 werd er beslist om het organiseren van de evenementen te professionaliseren. Samen met enkele vrijwilligers werd de 'CultuurMolen vzw' opgericht.

CultuurMolen vzw?

De CultuurMolen is een vereniging die zich tot doel stelt een zo ruim mogelijk publiek te laten kennismaken met diverse uitingen van cultuur. Door culturele activiteiten te organiseren wil ze de interesse in en de verdraagzaamheid tegenover andere culturen opwekken. Daarom organiseert de vzw onder meer optredens, uitstappen, workshops, tentoonstellingen, lezingen, cursussen, filmvoorstellingen, culturele uitwisselingen... of ondersteunen ze kleine cultuurprojecten.

De CultuurMolen is er samen met ViaVia Mechelen onder andere in geslaagd om met de Intieme Zolderconcerten een vaste waarde te worden in het culturele, alternatieve concertlandschap.

Tekst: Bart Happaerts

Beheersplan: de site Molenhuis en Spuihuis in de toekomst

Sinds 1 januari 2015 trad het nieuwe Onroerenderfgoeddecreet in werking. Sindsdien moet een lokaal bestuur een goedgekeurd beheersplan hebben om in aanmerking te komen voor een erfgoedpremie. Zowel de stad Mechelen als Via Via Café cvba wensen de meervoudige, cultuurhistorische waarde van de site in de kijker te zetten door het volledige molencomplex te richten naar een functie als informatiepunt en vertrekplek voor een bezoek aan de stad.

De stedelijke dienst Monumentenzorg maakte een beheersplan op voor de site “Molenhuis, Spuihuis en kaaimuren” in nauw overleg met Onroerend Erfgoed, Via Via Café, Waterwegen en Zeekanaal nv en diverse andere partners. Dit beheersplan werd in augustus 2015 ingediend bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

Op korte en middellange termijn worden verdere werken voorzien aan het Spuihuis en de zone tussen het Spuihuis en de voormalige bloemmolens. De bedoeling is de sporen van de vroegere waterraderen nog verder vrij te leggen en na te gaan of het Spuihuis kan betrokken worden als vertrekpunt voor de stadswandelingen en in de werking van de CultuurMolen vzw (voorleesnamiddagen voor kinderen, knutselworkshops, tastings, ...). De mogelijkheid om tussen het Molenhuis en het Spuihuis een terras voor het Via Via Café en een aanlegsteiger te voorzien wordt momenteel onderzocht.

Tekst:
dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Literatuur:
Stevens, S., Beheersplan Molenhuis, Spuihuis en kaaimuren, dienst Monumentenzorg stad Mechelen, 2015.

Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek

Hanswijkstraat 65

De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek: een unieke kerk

Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk

Volgens een legende, die weliswaar voor het eerst in de 17de-eeuwse devotieliteratuur opduikt, liep rond 988 een schuit beladen met koopwaar aan de grond op de Hanswijkdries, net buiten Mechelen. De schippers kregen hun boot pas vlot nadat zij een Mariabeeldje aan wal hadden gebracht. Men geloofde daarom dat Maria deze plek als thuishaven had uitgekozen en plaatste het wonderbeeldje in een nabijgelegen kapel.

Geleidelijk aan ontstond er een speciale devotie voor het miraculeuze beeld, waardoor de kapel al snel uitgroeide tot een echt bedevaartsoord. In het midden van de 13de eeuw bereikte deze Mariale devotie haar hoogtepunt. Op vraag van de Mechelse bevolking stemden het Sint-Romboutskapittel en de bisschop van Kamerijk in 1287 in met de omvorming van Hanswijk tot een zelfstandige parochie en met de overdracht van het ontluikende bedevaartsoord aan de dalscholieren van Zoutleeuw.

De dalscholieren

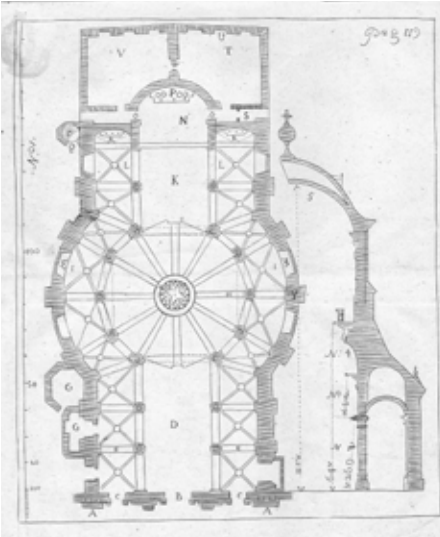
Onder het bestuur van de dalscholieren nam de verering nog toe. In het begin van de 14de eeuw was de toeloop van pelgrims zo groot geworden dat er naast de kapel op de Hanswijkdries een nieuwe kerk en klooster werden opgetrokken. Dat klooster, nog maar net hersteld van de schade die de ontploffing van het buskruitmagazijn in de Zandpoort in 1546 had veroorzaakt, werd tijdens de godsdienstoorlogen in 1572 grotendeels in puin geschoten. Uiteindelijk werden zes jaar

later de nog resterende delen platgebrand. De dalscholieren zochten daarop hun toevlucht binnen de Mechelse stadsmuren. In 1579 kocht de prior een huis in de Hanswijkstraat, vlakbij de Hanswijkpoort. De heropbouw van de communiteit verliep aanvankelijk moeizaam. De omslag kwam er met de verkiezing van Nicolaus de Souhay tot prior in 1638.

Een nieuwe kerk

De nieuwe prior de Souhay slaagde erin om in de Hanswijkstraat en in de aanpalende waterstraatjes die naar de Dijle liepen, verscheidene panden aan te kopen en een voorlopige kapel te laten bouwen. Het aantal kanunniken nam toe en in 1663 vatte zijn opvolger het plan op om een nieuwe kerk en een nieuw klooster te laten bouwen. De spraakmakende architect-beeldhouwer Lucas Faydherbe (1617-1697), op dat ogenblik onder meer belast met de bouw van de kerk van Leliëndaal aan de Bruul, kreeg de opdracht om de plannen uit te werken. Faydherbe bedacht voor de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk een uitzonderlijk grondplan. Dit bestond uit een combinatie van een centraalbouw met een koepel, sinds het begin van de 17de eeuw erg geliefd voor bedevaartkerken omdat de pelgrims er rond het aanbeden beeld konden lopen, en een traditionele driebeukige 'basilica'.

Aangezien het bouwterrein sterk naar de Dijle afhelde, liet de architect langs de rivier een stevige kademuur optrekken als bescherming tegen het water. Het gevaar voor grondverschuivingen dwong hem ertoe

Dit grondplan van de Hanswijkkerk, gepubliceerd in 1738, geeft een beeld van het unieke ontwerp van architect-beeldhouwer Lucas Faydherbe, die een centraalbouw combineerde met een klassieke driebeukige kerk.

het talud tot op de hoogte van de kademuur uit te graven. In deze bouwput werd een half onderaardse ruimte gemetseld, die door het hoogteverschil aan de waterkant uitzag op de Dijle. Zo beschikte de kerk over een crypte en ontstond er op de plek die het koor van de oever scheidde, een ruime, hoge dienstvleugel voor het klooster. Het was van meet af aan duidelijk dat de dalscholieren hun gemeenschap niet met de kosten voor de bouw van de nieuwe kerk wensten op te zadelen. Door de immense populariteit van Hanswijk beantwoordden arm en rijk de oproep om bij te dragen, zodat geld, bouwmaterialen en mankracht toestroomden. Op 10 mei 1663 legde Andreas Cruesen, de aartsbisschop van Mechelen, de eerste steen van de kerk. Zeven jaar later was het dak op de achterbouw geplaatst en waren de werken aan de rest van de kerk gevorderd tot aan de kroonlijst. Bij het overlijden van prior Cool in 1676 was de kerk bijna voltooid. Alleen de centrale koepel wachtte nog op verdere afwerking.

Omdat Faydherbe een ononderbroken gezicht wenste op het hoogaltaar, zoals te zien is op deze pentekening uit 1738, verminderde hij het aantal steunpilaren. Dit veroorzaakte echter stabiliteitsproblemen met de koepel.

Constructieve problemen

Hoewel het bouwproject tot dan toe vrij vlot was verlopen, zag de nieuwe prior zich onmiddellijk na zijn aanstelling geconfronteerd met ernstige stabiliteitsproblemen. De zuidelijke zuil aan de zijde van het koor helde 25 cm over, zodat de constructie van de koepel in het gedrang kwam. Om hieraan te verhelpen liet Faydherbe met behulp van wigen de scheefgezakte zuil rechten, waarna lood in de voegen werd gegoten. Deze ingreep volstond echter niet. Om de zuilenarcade in de rotonde te verstevigen werden acht van de tien rondzuilen per twee met elkaar verbonden door drie ijzeren stangen, die met beugels rond de schachten van de zuilen werden geklonken.

Om deze constructieve ingreep te verbergen, werden de boogopeningen van deze traveeën gedeeltelijk opgevuld met stuc en decoratief beeldhouwwerk. Onderaan ontwierp Faydherbe zijn karakteristieke blokwerkportieken, waarvan

de gladde, vooruitspringende delen, het zogenaamde bossage, verwijzen naar de Antwerpse barokarchitectuur. Oorspronkelijk voorzag het koepelontwerp in een tamboer met twee verdiepingen. De stabiliteitsproblemen dwongen de architect er echter toe om zich te beperken tot één niveau. Het blijft voorlopig een open vraag wie uiteindelijk de overvelving van de koepel afwerkte. Een document dat Faydherbe in 1677 liet opstellen, geeft immers aan dat de prior dit werk mogelijk uitbesteedde aan een andere partij. Hoe het ook zij, op 30 mei 1678 werd de kerk geschikt bevonden voor de eredienst en werden het Heilig Sacrament en het Mariabeeld plechtig ingehaald. Tijdens de afwerkingsfase van de kerk werd ook de bouw van het nieuwe klooster aangevat. Volgens een nu verdwenen chronogram in de voorgevel werd dit gebouw in 1689 voltooid.

De afwerking van de voorgevel

De voorgevel van de kerk bleef lange tijd onafgewerkt. Pas in 1780, drie jaar voor de afschaffing van de dalscholieren door keizer Jozef II, was het onderste gedeelte met parenteesteen bekleed. Na de Franse Revolutie herleefde het katholicisme en nam Hanswijk een nieuwe vlucht als bedevaartsoord. De stijgende aandacht voor het nationale cultuurgood leidde bovendien tot een ongekeerde voltooiingsdrang. In 1854 ontwierp Charles Drossaert de huidige neobarokke geveltop, waarbij hij zich met veel respect beriep op oude gravures die vermoedelijk naar een ontwerp van Lucas Faydherbe werden gemaakt.

Pas in 1854 ontwierp architect Charles Drossaert de tweede geleding van de voorgevel van de Hanswijkkerk. Deze afbeeldingen tonen de toestand voor (links) en na (rechts) de voltooiing.

Aanvullend vooronderzoek en proefrestauratie

Verkendend vooronderzoek

In de jaren 1990 voerde de firma AM Consult een eerste verkennend kleuronderzoek uit in de kerk. Tijdens dit onderzoek maakte men ter plaatse sonderingen van de afwerkklagen. Ter hoogte van de koepel bleef dit beperkt tot drie stratigrafieën. Voorts werden er enkele vochtmetingen gedaan en werden er zout-, mortel- en verfanalyses uitgevoerd.

Kleuronderzoek heeft tot doel een overzicht te krijgen van de verschillende afwerkklagen en van de onderlinge samenhang van interieurelementen en hun context. Een schematische voorstelling van de laagopbouw wordt verkregen door het maken van stratigrafieën: in verschillende zones verwijderd de onderzoeker trapsgewijs verlaag na verlaag met een scalpel. © Profiel cvba

Aanvullend vooronderzoek en proefrestauratie

Als voorbereiding van de huidige interieurrestauratie werd het eerste vooronderzoek aangevuld met bijkomend kleuronderzoek, een onderzoek naar mogelijke schilderingen rond de altaren, extra sonderingen ter hoogte van de koepel, een studie naar het glas-in-lood en een uitvoerige proefrestauratie. Deze studies werden uitgevoerd door Profiel cvba, die Aletta Rambaut bvba aanstelde

voor het gespecialiseerde onderzoek van het glas-in-lood. Beiden gingen van start in juni 2009 en leverden ongeveer een jaar later de resultaten af. Architectenbureau K. Beeck bvba verwerkte al deze gegevens tot een restauratiedossier voor het volledige kerkinterieur.

Het kerkinterieur tijdens de 17de en de 18de eeuw

In het 17de-eeuwse kerkinterieur werden de overvloedige lichtinval en het gewaagde grondplan ondersteund door een sober interieur. De hoofdkroonlijst, de kapitelen, de basementen, de sokkels en de vrijstaande zuilen werden in witsteen uitgevoerd. Voor de fries van de hoofdkroonlijst, de geblokte zuilen en de bossages werd baksteen gebruikt. Het geheel werd afgewerkt met een vliedunne kalkbepleistering en vervolgens geschilderd met witte kalkverf, om een homogeen uitzicht te verkrijgen. Toen het hoofdaltaar geplaatst werd, volgde nog een afwerking met lakmoes (lichtblauw). In het hoogkoor en de altaren werden hoogwaardige marmers verwerkt. Hoewel de oorspronkelijke beglazing op enkele fragmenten na verdwenen is, gaat de metalen raamverdeling in de koepel waarschijnlijk wél terug tot de 17de eeuw.

Altaren

Toen de kerk haar voltooiing naderde, werd Lucas Faydherbe gevraagd om een passend hoofdaltaar te ontwerpen. Volgens het in 1675 afgesloten contract moest het uitgevoerd worden in rode, witte en zwarte marmer. Door onenigheid met de dalscholieren werd het contract echter vroegtijdig stopgezet. In 1681 liet de opdrachtgever het al uitgevoerde gedeelte zelfs afbreken. Faydherbes leerling Frans Boeckstuyns nam wellicht de opdracht over.

Pas op 13 juli 1687 wijdde de deken het altaar en werd de kerk officieel in gebruik genomen.

Het materiaaltechnisch onderzoek heeft aangetoond dat het hoofdaltaar tot aan de kroonlijst voornamelijk uit marmer bestaat. De grote engelenfiguren aan weerszijden van het altaar zijn vervaardigd van avensnessteen. Het gedeelte boven de kroonlijst is uitgevoerd in hout. © KIK-IRPA Brussel M41006

De koepelreliëfs

De twee koepelreliëfs van Faydherbe sluiten iconografisch aan bij de functie van de kerk als bedevaartsoord voor Onze-Lieve-Vrouw. Ze verwijzen naar de Zeven vreugden en de Zeven smarten van Maria. Zowel 'de Aanbedding van de herders' als 'de Kruisdraging' confronteren de gelovigen met het aardse bestaan van het menselijk leven. Van deze reliëfs bleven terracotta ontwerpmodellen op schaal (circa 100 x 50 cm) bewaard. Het onderzoek ter plaatse toonde aan dat de 'Aanbedding van de

herders' eerder monolithisch is opgebouwd. De onderliggende constructie werd uitgemetseld in baksteen, dun bepleisterd en plaatselijk aangevuld in avensnessteen voor het beeldhouwwerk. Voor 'de Kruisdraging' werden naast bak- en natuursteen ook andere materialen gebruikt zoals hout en stucwerk. De figuren springen uit het tafereel op de voorgrond en zijn met zichtbare ankers gehecht aan de achterliggende wand.

De kerkvaders

Om de stabiliteit te garanderen klonk Lucas Faydherbe telkens de twee uiterste zuilen in de rotonde aan elkaar. Hij verborg deze ingreep via blokwerkportieken met bustes van de vier Latijnse kerkvaders. Sint-Augustinus en Sint-Ambrosius zijn van de hand van Faydherbe zelf. Sint-Gregorius en Sint-Hiëronymus zijn vermoedelijk het werk van Frans Boeckstuyns. Het materiaaltechnisch onderzoek gaf aan dat de vier kerkvaders van terracotta vervaardigd waren, met uitzondering van de buste (niet het hoofd) van Sint-Ambrosius, die uit avensnessteen bestaat. Faydherbe paste vaak terracotta toe in zijn oeuvre, zowel voor studieobjecten en schaalmodellen als voor eigenlijk beeldhouwwerk.

Het begin van de 19de eeuw

Tot in het begin van de 19de eeuw werd de witte interieurafwerking van de kerk hernomen door regelmatige schildercampagnes. Doordat het lagere gedeelte van de kerk in 1816 heel grondig werd ontleisterd, troffen de onderzoekers hier nauwelijks sporen aan uit de voorgaande periode. Ter hoogte van de moeilijk bereikbare koepelvensters werd het dikste kalklagenpakket aangetroffen: 26 lagen waarvan 21 kalklagen. Eén laag heeft een zandsteenkleur; de zevende en achtste laag zijn lakmoesverf en de overige lagen zijn vooral afgeleiden van wit tot lichtgrijs en soms lichtroze.

De onderzoekers zochten in de kerk ook naar mogelijke schaduw schilderijen, die in barokke ensembles vaak belangrijke architectuurelementen bekleemtoonden. Er werden uiterst kleine fragmenten met zwartschildering aangetroffen in het hoogkoor en achter het hoofdaltaar, die teruggaan tot de oprichting van het hoogaltaar tussen 1681 en 1687. Er werd helaas onvoldoende materiaal gevonden om een totaalbeeld te ondersteunen.

Het 19de-eeuwse kerkinterieur

Tot aan het einde van de 19de eeuw vonden er monochrome witcampagnes plaats. Ze werden in 1819, 1824 en 1831 plaatselijk aangevuld met marmerimitaties, vooral op altaren, zuilsokkels, basementen en lijsten. Naar aanleiding van het Hanswijkjubileum werd er in 1838 andermaal een grootschalige witcampagne met kalkverf uitgevoerd. Vanaf 1887 schakelden de uitvoerders over op olieverf. Archivalische bronnen vermelden tussen 1870 en 1880 de vervanging van het glas-in-lood met blank en overwegend kleurloos glas door een nieuw glas-in-loodpatroon en glas met lichtgele kleur en blauwe en violette tinten.

Het 20ste-eeuwse kerkinterieur

In 1904 werd de Hanswijkbasiliek versierd met meerdere marmerimitaties. Het hoogkoor kreeg hoogwaardige marmerimitaties van zwart geaderde witte marmer (Carrara) en roodbruine marmer (Rouge Royale), die werden aangevuld met bladgoud op de balusters van de balustrades.

De vroeg-20ste-eeuwse marmerimitaties in het hoogkoor op een ongedateerde historische foto en tijdens het vooronderzoek van Profiel cvba (in 2009). © KIK-IRPA Brussel b19840 en © Profiel cvba

Rond 1926 werden de pendentieven van de koepel opgesmukt met gemaroufleerde doeken. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen liet deze niet-vergunde schilderijen kort daarop om stilistische redenen overschilderen. Bij de huidige restauratiecampagne werd aanvankelijk geopteerd om met kalkverf te schilderen, mits een tussenliggende hechtingslaag. Doordat deze verf nat wordt aangebracht en in meerdere lagen, kwamen de verlijmden naden tussen deze doeken plaatselijk los. Uiteindelijk is er, enkel in deze zone, geschilderd met een synthetische verf die wel een stabiel eindresultaat gaf en mooi integreert in het geheel. Het hoogkoor kreeg rond 1936 een sjabloontekening van engelfiguren. Deze opdruk sloot aan bij de behouden marmering in de andere delen van de kerk. Het geheel werd opgeluisterd met een kroonlijst in turkooisblauwe en groene tinten waarop een tekstband werd aangebracht.

De sjabloontekening van witte engelenfiguren en druiven- en bloemenranken in het hoogkoor werd aangebracht op een groene ondergrond.

© Profiel cvba en
© KIK-IRPA Brussel
b80623

De bombardementen op Mechelen van 1 mei 1944 hadden desastreuze gevolgen voor de Hanswijkkerk; vooral de beglazing raakte sterk beschadigd. In de periode tussen 1945-1950 werden sommige glas-in-loodpanelen gereconstrueerd naar het model van 1875 en werden andere raamopeningen gedicht met een noodbeglazing. Het volledige interieur werd omstreeks 1963 in synthetische harsolieverf geschilderd.

Restauratieoptie interieur

Omdat de kerk sinds de 17de eeuw geen belangrijke verbouwingen heeft ondergaan, vormt het toenmalige uitzicht, zoals ontworpen door Lucas Faydherbe, het uitgangspunt van de interieurrestauratie. De bestaande ondergronden worden behouden en hersteld. Vervolgens wordt het geheel afgewerkt met een monochrome, witte kalkverf, gecombineerd met zwartgrijs voor de plinten. De koepelreliëfs en de beelden van de kerkvaders in de rotonde worden zacht gereinigd. Het glas-in-lood in de koepel en in de zijbeuken wordt vervangen door nieuw glas-in-lood naar een historisch model uit 17de eeuw.

De gekozen restauratieoptie werd eind 2012 toegepast in één omvangrijke proefrestauratie van de centrale kerktravee en van de toegang tot de crypte.

Restauratiewerken Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek

In het kader van de meerjarige subsidieovereenkomst voor de verdere restauratie van de historische kerken in de Mechelse binnenstad, gingen op 12 november 2013 de werken aan de Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek van start. De restauratiewerken werden opgesplitst in vijf loten, die telkens door gespecialiseerde aannemers uitgevoerd worden.

Dringende onderhoudswerken exterieur

We gaven in de kerkhistoriek al aan dat de voltooiing van de voorgevel vele eeuwen op zich liet wachten. Nauwelijks 90 jaar na de afwerking van de façade werd deze sterk beschadigd door de oorlogsbombardementen van mei 1944. De kapel en de doopvont werden platgelegd, de busten van Sint-Pieter en

Sint-Paulus boven de zijdeuren kwamen op de voetpaden terecht en de zware middendeur en de zijdeur rechts werden in splinters geslagen. De inslag verbrijzelde de glasramen en veroorzaakte ook in het interieur ernstige schade. Het genadebeeld, dat midden in de kerk stond voor de meimaand, was met een dikke laag stof bedekt, maar bleef ongedeerd. Het herstel van deze oorlogsschade ging in 1951 van start.

In de jaren 1960 en 1980 vonden er al restauratiewerken plaats aan het exterieur van de kerk. In de voorgevel werden de siervazen en het bedekkingslood vernieuwd en gebeurden er heel wat invullingen met nieuwe witte steen. Enkele jaren later losten er desondanks stukken van de kroonlijst. Bovendien waren er vochtinsijpeling en plantengroei op de voluten en op de horizontale delen van de lijsten. Tijdens de huidige restauratie kreeg de voorgevel een zeer grondig onderhoud. De plantengroei werd verwijderd, de voegen werden hersteld en het geheel werd zacht gereinigd. Op enkele plaatsen werden er stenen hersteld of vervangen.

In de nacht van 1 op 2 mei 1944 schudde een hevige bombardement de Hanswijkkerk dooreen. De naastgelegen pastorie werd volledig in de as gelegd. © kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk Mechelen

Door de vele herstellingen met uiteenlopende steensoorten had de gelijkvloerse verdieping van de voorgevel een veelkleurig uitzicht. Om het geheel te homogeniseren werden de verschillende stenen getint. Het verschil in kleur tussen het gelijkvloers en de topgevel werd weliswaar behouden omdat dit een vertaling is van de bouwgeschiedenis

Tegelijkertijd werd de bedaking van de klokkentoren aangepakt. Omdat het torenkruis sterk overhelde, werd dit gedemonteerd en na herstel teruggeplaatst. De galmborden werden aangevuld. Waar nodig werd duivenwering voorzien. Voorts gebeurden er nog enkele kleinere onderhoudswerken aan het dak van de week- en de rouwkapel.

Glas-in-loodramen

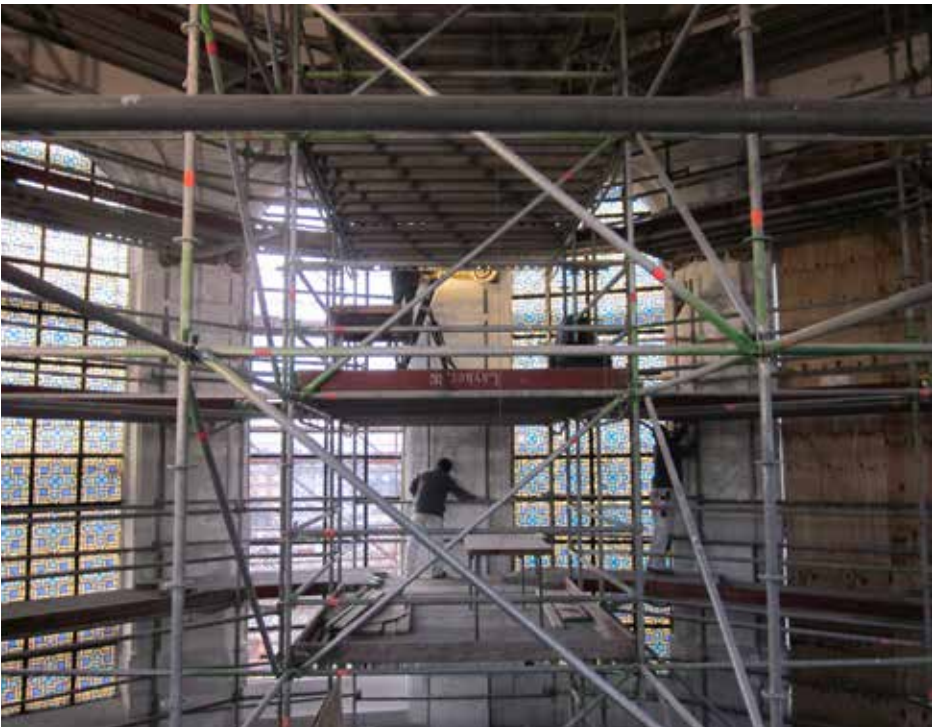
De meerkleurige glasramen van de koepel werden aangebracht als herstelling na de grootschalige glasschade uit 1944. De ramen van de koepel en de zijbeuken waren in zo'n slechte staat dat ze bij hevige wind regen doorlieten. De beglazing had bovendien geen historische vormgeving. Het groene en lichtgele kathedraalglas dat aanwezig was, paste eerder in een 19de-eeuwse tijdsgeest.

Tijdens het gespecialiseerde vooronderzoek van het glas-in-lood door Aletta Rambaut bvba, werden de ramen uitvoerig bestudeerd om na te gaan wat hun mogelijke, historische vormgeving was. Daartoe analyseerde ze verscheidene archiefbronnen en inventariseerde ze representatieve glasstukken die onder de plankenvloer van de koepel werden teruggevonden. Vervolgens werden de glaskalibers geconfronteerd met modelboeken met patronen uit de 17de eeuw. De teruggevonden glaskalibers waarvan de vorm intact was of gereconstrueerd kon worden, confronteerde Aletta Rambaut met de patronen in de modelboeken van Le Vieil (1774) (X, XI en XII), Otton (1886), Otton (na 1892) en Carot (1886). Geen enkel glasstuk vertoonde een gebogen curve, waardoor de patronen met gebogen lijnen niet in aanmerking kwamen. Verdere vormselectie

van de stukken toonde aan dat er in de koepel twee patronen afwisselend naast elkaar gebruikt waren. Deze twee patronen fungeerden vervolgens als uitgangspunt voor de reconstructie van het koepelglas. Na de plaatsing van een stelling aan de binnen- en de buitenzijde van de koepel werden de glasramen en de raambuggen nauwkeurig opgemeten. De geselecteerde patronen werden eerst op ware grootte uitgetekend en nadien werd van beide patronen een proefpaneel gemaakt en goedgekeurd. Deze twee patronen werden - net als de overige nieuwe glas-in-loodramen - uitgevoerd in helder glas, zoals gebruikelijk in de barok, toen in de kerkenbouw een overvloedige lichtinval vooropgesteld werd.

Na de goedkeuring van het proefpaneel, werd het glas in atelier uitgesneden, werden de glaskalibers gelood en gemastikeerd en werd het geheel per raam gestapeld. Omdat tijdens de plaatsing de glasroeden nauwkeurig moeten worden uitgelijnd en tegelijk de mastiek moet worden aangebracht, gebeurt dit werk steeds met één werkman aan de buitenzijde en één aan de binnenzijde.

De glas-in-loodramen in de voorgevel en boven de zijaltaren, eveneens naoorlogse herstellingen, waren nog in goede staat en worden ter plaatse hersteld.

De koepelramen met 20ste-eeuws glaspatroon in gele en violette tinten waren in zeer slechte staat. Er werd besloten ze te vervangen door nieuw glas-in-lood volgens historisch model met helder glas, waarbij twee glaspatronen alternerend gebruikt werden. Om een maximale, natuurlijke lichtinval te behouden tijdens de schilderwerken werden de ramen stapsgewijs uitgenomen en geplaatst.

Ook de 19de-eeuwse vloer in noir de Basècle en carraramarmer zal waar nodig gerestaureerd worden. Het vernieuwde altaareiland staat los van de muren en de kolommen en houdt rekening met het aanwezige vloerpatroon. ©kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk Mechelen

Centrale verwarming

Momenteel wordt de kerk verwarmd met warme lucht, ingeblazen via roosters in het hoogkoor en in het altaareiland. Door een slechte geleiding bereikt deze warme lucht de kerkgangers niet. Bovendien reikt het huidige altaareiland tot tegen de communiebank en bedekt het zo de waardevolle vloer van het hoogkoor. Tijdens de interieurrestauratie wordt het verwarmingssysteem herzien. Het altaareiland krijgt een nieuwe vormgeving,

die het fraaie 19de-eeuwse vloerpatroon in zwarte en witte marmer, respectievelijk noir de Basècle en Carrara, respecteert. Er is gekozen voor een systeem van convectoren met een beperkte inbouw in de vloer. De leidingen en de convectoren zijn in het hoogkoor en de zijbeuken geplaatst. De vloerconvectoren zijn aangevuld met convectoren in opbouw gezien er plaatselijk onvoldoende vloerpakket was om ze in te werken. Plaatselijk werden tegels gedemonteerd. Bovenin de koepel wordt een tegenverwarming geplaatst om het warmteverlies, dat ontstaat door het schouweffect van de koepel, te beperken. Dit alles draagt bij aan de optimale klimatisatie van de basiliek en de waardevolle interieurelementen.

Interieurrestauratie

Tot voor de lopende restauratie bood het interieur van de Hanswijkbasiliek een vrij grauwe aanblik, een gevolg van de jarenlange vervuiling door kaarsenrook. De vele loskomende verf- en pleisterlagen waren een gevolg van vochtinsijpeling via het dak en de goten, die pas in de jaren 1980 verholpen werd. Bovendien werd bij de laatste verfcampagne een synthetische verf gebruikt, die niet dampdoorlatend is en qua uitzicht en kleur een vlakke, doodse afwerking geeft.

Ondanks dit minder fraaie voorkomen behield de basiliek haar barokke concept. Dat vormt dan ook het uitgangspunt voor de restauratie. De kerk had in de 17de eeuw een monochroom wit uitzicht, zodat er maximaal gespeeld kon worden met licht en schaduw. Enkel de geschilderde plint en de in zwarte steen uitgevoerde sluitstenen en inscriptiepaletten onder de koepel zorgden voor een zwartgrijze kleurstelling.

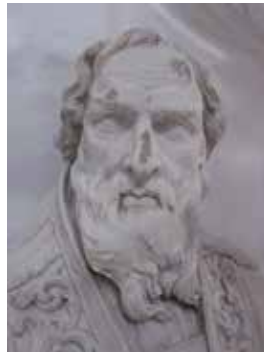
Tijdens de werken worden eerst alle loshangende pleisterlagen en de losse kalklaag verwijderd. Vervolgens wordt er op al deze plaatsen herpleisterd met een kalkmortel in twee lagen die aansluit bij de behouden, grotendeels 19de-eeuwse, pleisterlagen.

Tijdens de werken worden eerst alle loshangende pleisterlagen en de losse kalklaag verwijderd. Vervolgens wordt er op deze plaatsen herpleisterd met een kalkmortel in twee lagen. De behouden pleister- en kalklagen worden geplamuurd om een globaal glad aspect te krijgen, dat aansluit bij de omliggende afwerking. De synthetische afwerklaag wordt manueel opgeschuurd zodat deze toplaag spanningsloos is en het geheel klaar is voor de verdere afwerking. Ten slotte wordt het geheel geschilderd met een kalkverf in drie tot vier lagen. Deze werken zijn al uitgevoerd

in de koepel, de aanzet van de koepel en de noordelijk zijbeuk. De werken in het hoogkoor zijn momenteel in uitvoering. De bas-reliëfs en de voorstellingen van de kerkvaders in de koepel zijn zeer kenmerkend voor de Hanswijkbasiliek. Omdat ze in de 19de eeuw grondig ontleisterd werden, is de originele kleurstelling ervan niet met zekerheid gekend. De oudste afwerklaag die teruggevonden werd op de bas-reliëfs is terracottakleurig. Omdat deze afwerking slechts fragmentarisch werd teruggevonden, is er geopteerd om de bas-reliëfs en de beelden van de kerkvaders enkel te reinigen en conserverend te behandelen, zodat ze zich integreren in de barokke kleurstelling. De werken aan de bas-reliëfs zijn zo goed als afgewerkt. De conservatie van de kerkvaders is in uitvoering.

Omdat de oorspronkelijke afwerkingslagen op de bas-reliëfs en de beelden van de kerkvaders slechts fragmentarisch werden teruggevonden, werd er geopteerd om deze te reinigen en conserverend te behandelen. Er wordt op toegezien dat enkel storende lacunes worden weggewerkt en dat de sculpturen voldoende patine behouden. Hierdoor onderscheiden ze zich van de gerestaureerde en wit geschilderde basiliek, maar integreren ze zich toch mooi in de barokke kleurstelling.

Een aantal ruimten krijgt een nieuwe bestemming. De huidige winkel achteraan in de kerk wordt een onthaalpunt voor bedevaarders, kerkgangers en andere bezoekers. Hier wordt een historisch stucplafond weer in zicht gebracht en gerestaureerd.

De huidige rouwkapel is ingericht als kaarsenkapel en voorzien van een afzuigstelsel. De huidige weekkapel en de crypte worden ingericht als

expositieruimte met museale verlichting. Ook in de kerk wordt een volledig nieuwe verlichting voorzien: compacte, eenvormige LED-armaturen op de kroonlijst, met voorzieningen voor licht- en muziekvoorstellingen.

Inbraak- en branddetectie

De volledige inbraak- en branddetectie wordt herzien.

Tekst:

De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek: een unieke kerk': Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen; 'Aanvullend vooronderzoek en proefrestauratie' en 'Restauratiewerken Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek': Sofie Stevens, dienst Monumentenzorg stad Mechelen; 'Restauratiewerken Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkbasiliek': Elfi Hermans, Architectenbureau K. Beeck bvba

Literatuur:

De Greef, P., Lucas Faydherbe 1617-1697: het spoor van Faydherbe in Mechelen, in: Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, 3 (1997), 36-43.

Rambaut, A., Vooronderzoek glasraam-invullingen uit de Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkkerk te Mechelen, december 2009.

Vandenborre-Lauwers bvba, Mechelen, Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijkkerk, bijkomend materiaaltechnisch onderzoek, 2009.

Van den Mooter, M., de Hanswijkbasiliek en het voormalige klooster van de dalscholieren, in: brochure Open Monumentendag Mechelen, 2010, 17-25.

<http://www.kerknet.be>

Vleeshal

Huidevettersstraat 7

Het oude Vleeshuis

De voormalige vleeshal mag in geen geval worden verward met het 14de-eeuwse Vleeshuis dat zich op de IJzerenleen bevond, in het verlengde van het Schepenhuis. Omwille van hygiënische en fiscale belangen ontstond al vroeg een strenge controle op de verkoop van vlees. Gedurende het ancien régime mocht het geslachte vee uitsluitend verkocht worden in het in 1319 gebouwde vleeshuis. In de loop van de 19de eeuw veranderde dit, toen steeds meer beenhouwers de toelating kregen om vlees te verkopen in hun eigen winkel. Het middeleeuwse gebouw raakte in onbruik en kreeg een nieuwe functie als veilingzaal. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 werd het oude Vleeshuis samen met een aanzienlijk gedeelte van de IJzerenleen in de as gelegd. Alleen een gedenkplaat in de aanleg van de middenzone van de straat verwijst nog naar haar bestaan.

Een nieuwe vleeshal

Een voorstel voor de bouw van een nieuwe overdekte vleeshal dook voor het eerst op in 1876 naar aanleiding van discussies in de gemeenteraad over het inrichten van een dagelijkse vleesmarkt. De wekelijkse markt die op zaterdag en zondag plaats had op de Leermarkt bleek voor de beenhouwers niet langer toereikend.

In december 1879 kreeg het project vaste vorm: er zou een overdekte vleeshal opgericht worden in de voormalige tuinen van het woonhuis van Leopold Duvivier in de Huidevettersstraat, die daarvoor werd verlengd tot aan de Blaasbalgstraat. Het gebouw zou een bovenverdieping bevatten die eventueel als feestzaal of museum kon dienst doen. Nadat het stadsbestuur informatie had ingewonnen bij andere Belgische steden en meerdere leden van het schepencollege hun twijfels uitten over de opportuniteit van de combinatie met een concertzaal, werd het plan teruggebracht tot enkel een vleeshal. Het ontwerp, getekend door stadsarchitect Victor Louckx, werd op 21 april 1881 goedgekeurd.

De IJzerenleen met de oude vleeshal. In 1727 voorzagen de handboogschutters hun gildehuis - waarin zich ook de oude Vleeshal bevond - van een prachtige nieuwe barokgevel. Het gebouw nam een prominente plaats in op de IJzerenleen, zoals te zien op deze foto. Op de achtergrond zijn ook de torentjes van het Schepenhuis zichtbaar.

Dit grondplan van stadsarchitect Victor Louckx uit 1878 toont de geplande uitbreiding van de Huidevettersstraat aan de achterzijde van de groentemarkt ('Marché couvert') uit 1870. Aan de oneven straatzijde verzezen in 1882 zowel de verkoopzaal voor notarissen als de nieuwe vleeshal.

De bouwwerken werden toegekend aan August Van Aerschot, een ondernemer uit Herentals, die in het voorjaar van 1882 het gebouw voltooide. Ook de binneninrichting met de opstelling van 115 vleesbanken was op dat moment zo goed als klaar. Op 22 juni 1882 kon een tevreden stadsbestuur de gemeenteraad melden dat alle vleesbanken verhuurd waren en de stedelijke vleeshal tijdens de opening van de juli-kermis in gebruik genomen kon worden.

Een sober ontwerp

Het gebouw in zijn huidige vorm is een trouwe uitwerking van het oorspronkelijke plan. De hal bestaat uit drie beuken: een hogere middenbeuk wordt aan beide zijden geflankeerd door een zijbeuk van één bouwlaag. De gevel van de zijbeuk aan de Huidevettersstraat dient als een sobere façade. Pilasters verdelen de baksteengevel in acht traveeën. De plint, de doorgetrokken muurbanden en de daklijst benadrukken de horizontaliteit van het ontwerp. Ze werden uitgevoerd in blauwe hardsteen van Ecaussines, net als de vensteromlijstingen en de beide toegangspoorten. De twee meter

brede neobarokke rondboogpoorten zijn op dezelfde wijze gedecoreerd: middenin het gebogen fronton prijkt het stadswapen met daarboven een rundskop van de hand van de Mechelse beeldhouwer Jozef Willems (1845-1910). Wie goed kijkt ziet boven de voorgevel de grote glaspartijen van de hoge middenbeuk die oorspronkelijk voorzien waren van een metalen roedeverdeling. De vensters in de achterste zijbeuk werden al kort na de opening van het gebouw afgeschermd met een ijzeren traliwerk om te verhinderen dat katten het gebouw zouden binnendringen. Net zoals de gevels werd ook het interieur sober en functioneel gehouden. De binnenruimte was een nagenoeg volledig open ruimte. Het meest bepalende element zijn de hoge metalen zuilen met composietkapitelen van de middenbeuk. Zij dragen de lessenaarsdaken van de zijbeuken en vormen tegelijkertijd ook de basis van de grote vensterpartijen van de middenbeuk. De boogzwikken zijn versierd met floraal siersmeedwerk; onder de nok van het dak staat telkens ook het wapenschild van Mechelen afgebeeld. Om

In de open en lichte structuur van de vleeshal stonden 115 vleesbanken opgesteld.

de luchttoevoer te garanderen konden de vensters in het centrale schip en in de twee zijbeuken opendraaien. In alle vensters was ook mat glas aangebracht om het zonlicht te temperen. De vleeshal bezat oorspronkelijk ook een glazen dak, dat echter voortdurend hersteld moest worden. Het werd daarom in 1909 vervangen door een exemplaar in zink; een jaar later kreeg de vleeshal elektrische verlichting. De watervoorziening bestond aanvankelijk uit twee pompen; de afvoer kwam rechtstreeks uit in de Melaan.

De vleeshal in verval

In de eerste decennia van de 20ste eeuw onderging het gebouw een aantal modernisering en zoals de inrichting van een ruime koelkamer. Na de Tweede Wereldoorlog geraakte de vleeshal stilaan in verval. Zware herstellingswerken drongen zich op. Wegens de onderbezetting van de standen en de ontoereikende inkomsten overwoog het stadsbestuur het gebouw te sluiten. Uit een rondvraag in 1949 bleek echter dat nagenoeg alle beenhouwers het behoud van de markt verkozen. Gezien de heersende woningnood waren velen van hen trouwens op deze ruimte aangewezen

om hun waren te koop aan te bieden. Voorlopig bleef de markt behouden.

In de jaren 1960 vormde het verkommerde gebouw echter een doorn in het oog van het bouwlustige stadsbestuur. Een vernietigend verslag van de stadsingenieur, waarin de hal en de bijhorende koelruimte zonder meer tot afbraak werden veroordeeld, betekende uiteindelijk de doodsteek. Na uitgebreid overleg met de Inspectie van Vleeshandel van het Ministerie van Volksgezondheid, besloot het stadsbestuur op 26 augustus 1965 de overdekte vleesmarkt te sluiten. Steeds meer werd de stedelijke vleeshal met afbraak bedreigd. Zeker toen twee jaar later een ander 'handelsmonument' - de overdekte groentehal aan de overzijde van de straat - werd gesloopt. De bouw van het grootschalige 'Euroshoppingcomplex' - dat op haar beurt al in 2008 werd afgebroken om plaats te ruimen voor het Clarenhof - bracht de vleeshal nog verder in de verdrinking. Weinige Mechelaars voelden nog enige affectie voor dit schijnbaar waardeloze relict uit een nabij verleden.

Desondanks bleef de vleeshal gespaard van de sloophamer. Vanaf 1972 werd er de

Oorspronkelijk harmonieerde de stedelijke vleeshal volkomen met zijn 19de-eeuwse omgeving, waarvan de in 1870 opgerichte groentemarkt langs de Muntstraat het architecturale hoogtepunt vormde.

De niveaus in de zijbeuken uit de jaren 1990 werden opgevat als een op zichzelf staande constructie, die indien nodig weer verwijderd kan worden.

dagelijkse stempelcontrole van werklozen georganiseerd, waardoor het opnieuw een functie kreeg. Op het einde van de jaren 1970 mocht het gebouw zich verheugen in een hernieuwde belangstelling. Deze mentaliteitswijziging resulteerde, exact 100 jaar na de bouw, in de officiële erkenning van het gehele complex als beschermd monument in 1982. Na al deze jaren was de vleeshal echter toe aan een grondige restauratie. Omdat het stadsbestuur de kosten daarvoor niet kon dragen, besloot het de stempelcontrole vanaf september 1991 stop te zetten en over te gaan tot de openbare verkoop van de vleeshal.

Restauratie in de jaren 1990

Op 17 januari 1992 werd Chris Vanderweyen, zaakvoerder van een maatschappij voor audiovisuele producties, de nieuwe eigenaar. Hij liet het gebouw op eigen kosten restaureren, met respect voor het industrieel karakter. Om de nodige kantoren en studioruimten te voorzien kregen de zijbeuken drie tussenniveaus, toegankelijk via een grote centrale trap tegen één van de blinde zijwanden. Deze niveaus werden ingebracht via bijkomende metalen structuren, die ook voor extra versteviging zorgen. Om het gebouw gebruiksklaar te maken werd er verder onder meer nieuwe beglazing voorzien in de middenbeuk en werd het hoofddak geïsoleerd.

Behalve als productieruimte werd het gebouw doorheen de jaren regelmatig gebruikt als locatie voor uiteenlopende evenementen, niet in het minst omwille van haar uitstekende akoestiek. Vandaag, na bijna 25 jaar gewerkt te hebben op deze unieke plek, overweegt de eigenaar een verkoop. De Vleeshal ziet binnenkort dus waarschijnlijk een nieuwe toekomst tegemoet.

*Redactie:
dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Literatuur:
De Nijn, H., De Vleeshal, in: Brochure Open Monumentendag Mechelen, 1995.*

In den Boer à la Mode

Grote Markt 6

De mooie arduinen gevel van het huis 'In den Boer à la Mode' mag terecht het pronkstukje van de Mechelse Grote Markt worden genoemd. Deze merkwaardige rococogevel uit het derde kwart van de 18de eeuw heeft een bijzondere geschiedenis. Vandaag is deze gevel op de noordelijke hoek van de Grote Markt met de Scheerstraat een onlosmakelijk deel van het stadsgezicht. Vele erfgoedliefhebbers zullen het gebouw - met de imposante Sint-Romboutskathedraal die er op de achtergrond boven 'uit-torent' - al opgemerkt hebben. Op archiefphoto's uit de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw was dit gebouw echter op een andere locatie in de stad te bewonderen. Het was destijds te vinden tussen de gotische pijlers van het onafgewerkte 'Paleis van de Grote Raad', in de Bafferstraat. De gevel werd in het begin van de 20ste eeuw steen voor steen verplaatst. Hoewel de huisnaam het niet laat vermoeden vertoont 'In den Boer à la Mode' heel verfijnde stijkenmerken en harmonische verhoudingen, geïnspireerd op de grote stedelijke hotels uit het midden van de 18de eeuw. Eveneens vermeldenswaardig is het goudleren interieur op de zolderkamer van het pand.

De bouw van het Paleis van de Grote Raad van Mechelen (1526-1547)

Met de oprichting van het Parlement van Mechelen (1473-1477) werd de stad de juridische en politieke hoofdplaats der Nederlanden. Voor dit Parlement, in 1504 heropgericht onder de naam 'Grote Raad', startte het stadsbestuur in 1526 de bouw van een groot paleis. De bekende Brabantse bouwmeester Rombout II Keldermans ontwierp voor deze prestigieuze instelling een prachtige laatgotische constructie met galerij. Door financiële en politieke moeilijkheden werden de werken in 1547 halverwege de tweede bouwlaag stopgezet. Het zogenaamde 'Paleis van de Grote Raad' zou nooit zijn oorspronkelijke bestemming krijgen.

Pas drie eeuwen later, tussen 1900 en 1911, vatte de overheidsinstelling van 'Posterijen, Telegrafien, Telephonen en Goederen' de voltooiing van het Paleis aan, om er een

aantal van haar diensten onder te brengen. De architecten Philippe Van Boxmeer en Pierre Langerock voltooiden het Paleis volgens het plan van Keldermans. Door een wissel met het stadsbestuur werd het voltooide Paleis echter ingericht als een onderdeel van het Mechelse stadhuis.

Deze foto van voor 1905 toont de gevel van 'In den Boer à la Mode' tussen de zuilen van het onafgewerkte, 16de-eeuwse 'Paleis van de Grote Raad'.

'In den Boer à la Mode' als pachtperceel

Al vanaf het midden van de 16de eeuw verdeelde het stadsbestuur het onafgewerkte Paleis van de Grote Raad in percelen en verpachtte deze aan particulieren in ruil voor een jaarlijkse cijns. De huurders mochten woningen optrekken tussen de pijlers, overeenkomstig strenge voorwaarden vermeld in akten van het stadsbestuur. Zo had het bestuur bijvoorbeeld steeds het recht de percelen terug te nemen *'om daermede te doen haere beliefte'*. Aanvankelijk was het ook verboden om historische delen van het Paleis te slopen.

Toch verkreeg Michaël Colibrant, pachter van het vijfde perceel, op 18 november 1765 de toelating van de stadsmagistraat om twee traveeën en een pijler af te breken voor de bouw van een *'nieuwen blauwen arduynen voorgevel'*: het latere 'In den Boer à la Mode'. Het feit dat één van Michaëls verwanten, zijn halfbroer Nicolaus, op dat moment in het stadsbestuur zetelde verklaart vermoedelijk deze toegeving. Michaël behoorde tot het bakkersambacht en had door hard werken een zeker sociaal aanzien en welstand verworven. Hij had het opstalrecht op het vijfde perceel tussen de pilaren van het Paleis geërfd van zijn schoonouders Petrus Colibrant en Barbara de Laddersous, telgen uit een bekende familie van kleerkopers.

Op 19 september 1793 verkocht hij het huis aan Michaël Wouters, die het overliet aan de handelaars Jan Baptiste Peeters en Elisabeth Wouters. De nazaten van de heer Peeters waren de laatste eigenaars van het opstalrecht. Al in de 19de eeuw begon het stadsbestuur de huizen tussen de pijlers op te kopen en af te breken met de bedoeling het Paleis te voltooiën.

'In den Boer à la Mode', een verplaatste gevel

Volgens een overeenkomst van 1899 liet de stad Mechelen het onvoltooide Paleis over aan de 'Posterijen, Telegrafien, Telephonien en Goederen'. Door de tussenkomst van invloedrijke personen bleef de rococogevel van 'In den Boer à la Mode' bewaard; de staat droeg de gevel over aan de stad. Hij werd voorzichtig - steen voor steen - afgebroken en opgeslagen.

In 1905 liet het stadsbestuur dit pronkstuk weer oprichten op de hoek van de Grote Markt en de Scheerstraat, op de plek van het vroegere huis 'In de Girafe'. De

Het huis 'In de Girafe' op de hoek van de Scheerstraat, voor het in 1905 moest wijken voor de heropbouw van 'In den Boer à la Mode'.

heropgerichte 'In den Boer à la Mode' werd door Ch. Van Daele-Aerts ingericht als een speciaalzaak voor sigaren, tabak, snuif en sigaretten. In 1911 namen de heer en mevrouw J. Joosen-Sillis de zaak over. Het huis bleef al die tijd eigendom van de stad. De familie Joosen zette deze handel verder tot het huis in 1967 door de stad verkocht werd aan de Paribas Bank België. Deze maatschappij verbouwde het interieur tot kantoor- en vergaderruimten en richtte het in met een merkwaardige kunstcollectie, met daarin ook veel werken van Mechelse herkomst.

'In den Boer à la Mode', een gevelbeschrijving

De bouwvergunning van de mooie rococogevel van 'In den Boer à la Mode' dateert van 1765. In de Nederlanden was het rococo de architectuur bij uitstek van de rijke burgerij. De stijl ontstond in Frankrijk rond het tweede kwart van de 18de eeuw en verspreidde zich vervolgens over Europa, waarbij hij vaak plaatselijk werd geïnterpreteerd.

De bouw van 'In den Boer à la Mode' past binnen de economische heropleving, de opkomende burgerij en de intense bouwactiviteit tijdens het Oostenrijkse regime van de tweede helft van de 18de eeuw. Van groot belang voor het toenmalige Mechelse stadsbeeld was ook het 1000-jarige jubileum van Sint-Rombouts, de patroonheilige van de stad, dat werd gevierd in 1775. Naar aanleiding van deze plechtigheid loofde het stadsbestuur premies uit voor het afbreken van houten huizen en het bouwen van stenen gevels. Er ontstond een ware bouwkoorts tijdens de periode 1770-1775, wat ook nu nog blijkt uit een aantal gevels die toen werden opgetrokken. Zij tonen de welstand van de toenmalige burgerij, bij wie de speelse en harmonische rococostijl op dat moment volop in de smaak viel.

Het echte rococo brak hier later door dan in de Vlaamse grootsteden Antwerpen en Gent. 'In den Boer à la Mode' - gebouwd in 1766 - kan als een van de eerste rococogevels van Mechelen worden beschouwd. De façade getuigt van uitmuntende vakkennis. Karakteristiek voor het rococo is de geaccentueerde middentravee met schouderboogdeur en gelijkaardig deurvenster op de bel-etage. Alle muuropeningen zijn gevat in fraai geprofileerde omlijstingen met roccaillesluitsteen. De deur heeft een gesculpteerde tussendorpel met een houten bovenlicht, het deurvenster een opengewerkt houten balkonhek. Rocailleconsoles schragen de balkonplaat en de lekdrempels van de vensters. Minder frequent toegepast in Mechelen is de halve verdieping of 'mezzanino', die hier een klein centraal steekboogvenster tussen de rijk versierde oeils-de-boeuf bevat. De gevel van het huis 'In den Pelicaen', het nr. 5 in de Bafferstraat, uit 1773 vertoont een gelijkaardige ordonnantie. Bijzonder fraai en uniek voor Mechelen is de klokvormige bekroning van 'In den Boer à la Mode', met voluten en centraal ovaal venster onder een zwierig kuifstuk.

De herkomst van de huisnaam

'In den Boer à la Mode' staat zorgvuldig, maar onopvallend gebeiteld op de bovendorpel van de deur. Deze benaming wordt niet vermeld in de stadswijkboeken van 1647, noch in andere 18de-eeuwse of 19de-eeuwse archiefdocumenten. Is dit de originele huisnaam van de rococogevel? Misschien wijst de naam op een link met de kleerkopersfamilie Colibrant, die in 1766 de gevel liet bouwen. Alleszins was de betiteling 'In den...' of 'In het...' zeer gebruikelijk in de tweede helft van de 18de eeuw. Het lettertype op de rococogevel stemt ook overeen met dat van de andere huisnamen uit die tijd. Bovendien vinden we een pand

De naam 'In den Boer à la Mode', op de bovendorpel van de voordeur.

met een bijna identieke huisnaam, 'Boer à la Mode', in 1788 op de IJzerenleen, achter het voormalige Vleeshuis.

Gouldeder op zolder

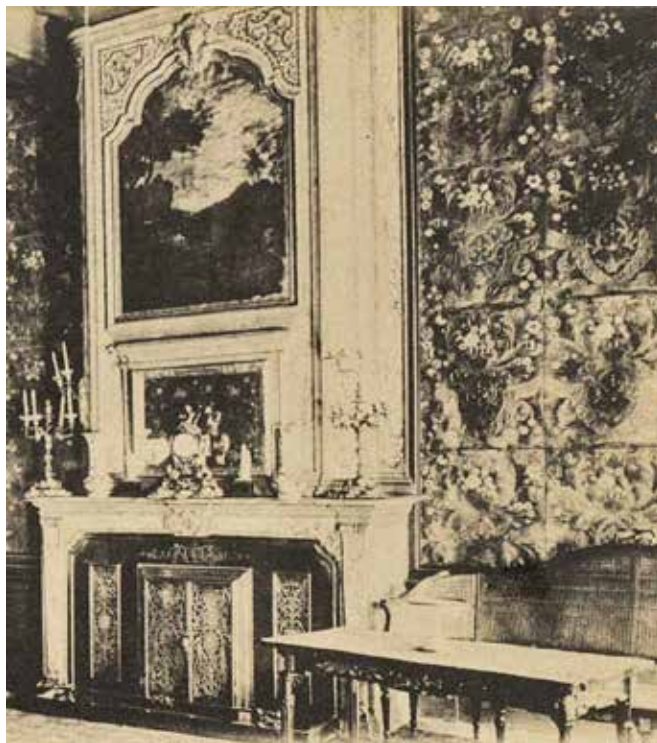
Toen de Paribasbank 13 jaar geleden 'In den Boer à la Mode' verkocht aan Dexia nam zij ook de prachtige kunstcollectie mee die in het gebouw stond opgesteld. Toch kan er in het huis, dat sinds 2005 in de zorgzame handen is van de firma De Coninck, nog een gedeelte van dit patrimonium bewonderd worden. Op de zolderkamer bevindt zich namelijk een uniek en kleurrijk ensemble Mechels gouldeder. Het zou afkomstig zijn uit het huis 'De Hertog van Bourgogne' in de Bafferstraat nr. 26, dat in 1962 gesloopt werd. Een visuele vergelijking van het gouldeder met foto's van het interieur van het pand in de Bafferstraat bevestigt deze stelling.

Zoals de naam aangeeft, vormt leer het basisproduct bij de fabricatie van gouldeder. Op het leer wordt een dun laagje eiwit of lijm aangebracht. Vervolgens wordt het hele oppervlak bedekt met bladzilver, dat nadien een beschermend laagje lijm krijgt. Met vernis, meestal aangebracht in twee

lagen, wordt het zilver afgedekt. De kleuring van deze vernis geeft het geheel een gouden glans. Doorheen de jaren werden er verschillende nabehandelingen ontwikkeld die het mogelijk maakten om in het gouldeder (eventueel ingekleurde) motieven te verwerken.

In de Lage Landen kende gouldeder een groot succes voor luxueuze wandbekleding door het vrij grote aanbod en de hoge kwaliteit ervan. Gouldeder bood bovendien belangrijke voordelen op textiel: het kon in hoge mate vocht, licht en lucht verdragen, was eenvoudig in onderhoud, werd niet aangetast door insecten en nam geen stof of etensluchtjes op.

In de 15de eeuw drong de productie van gouldeder, dat aanvankelijk een Spaanse aangelegenheid was, door tot in de Zuidelijke Nederlanden. De registratie van gouldedermaker Valentijn Klee (Clee) in 1511 als inwoner van Mechelen is tot nu toe de oudste vermelding van een gouldederfabrikant in de Dijlestad. Vanaf de 17de eeuw groeide de Mechelse gouldederproductie uit tot een voorspoedige bedrijfstak, waarvan de faam zich tot ver buiten de landsgrenzen verspreidde. Dit

De met goudleer beklede muren van het huis 'De Hertog van Bourgogne' in de Bafferstraat nr. 26, eveneens de sterfkamer van graaf Frederik de Mérode

was in het bijzonder te danken aan de familie Vermeulen, die generaties lang in 'het Gouden Leerhuys' een beroemd goudleeratelier bezat.

Redactie:

dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Literatuur:

Eeman, M., 'In den Boer à la Mode, een pronkstuk van rococokunst te Mechelen', De Woonstede door de eeuwen heen, (1984), 2-13.

Koldewey, E., 'Het Gouden Leer', Monumenten en Landschappen, 6(1992), 9-15.

Het goudleerbehang zoals het vandaag is terug te vinden op de zolderkamer van 'In den Boer à la Mode' op de Grote Markt nr. 6

Huis Cadix

Frederik de Merodestraat 41

Wie in de 18de eeuw in de Sint-Jansparochie woonde, behoorde tot de fine fleur van de Mechelse burgerij. De meeste leden van de Grote Raad en hun belangrijkste suppoosten hielden immers residentie in het noordoosten van de stad en betrokken er luxueuze panden aan de belangrijkste pleinen en uitvalswegen. Deze grands seigneurs spiegelde zich aan de Franse wooncultuur om hun hôtel de maître naar de smaak van de tijd en de vereisten van hun stand aan te passen. Toen het Directoire op 1 november 1795 de Zuidelijke Nederlanden annexeerde, verviel de juridische structuur die Mechelen sinds 1504 een bevoorrechte positie had verleend. Geleidelijk verliet de vroegere ambtsadel de stad en werden de imposante eigendommen verkocht. Sommige kwamen in handen van nouveaux riches die er een fabriek in onderbrachten, andere werden afgebroken of verbouwd tot modale burgerwoningen. Het huis Cadix dat tussen 1825 en 2009 bezit was van de clerus, weerspiegelt tot op vandaag echter de verfijnde levensstijl van de 18de-eeuwse burgerij.

Het 'groot huis' in bezit van de familie Huens

Het grondplan van dit pand laat zich van de straatzijde nauwelijks aflezen. Oorspronkelijk was het bouwblok tussen het ijzeren hek dat de plaats aanduidt waar de Melaan stroomde en het voormalige parochiekerkhof van Sint-

Jan in handen van één familie. Hoewel door vererving mettertijd van dit kernpatrimonium enkele ondiepe kavels werden afgesplitst, bleef de uitgestrekte tuin tussen de Melaan en het Sint-Janskerkhof deel uitmaken van één eigendom. Dit 'groot huis' - grosso modo gesitueerd op de plek van het huis Cadix - werd in 1559 aangekocht door Rombout

Huens, die reeds eigenaar was van het naastgelegen huis 'de Trektang', waarin zijn brouwerij en mouterij gevestigd waren. De familie Huens zou nog tot in 1761 eigenaar blijven van het pand dat we momenteel kennen als Cadix, een benaming die overigens pas vanaf 1835 in de bronnen opduikt.

Op het primitief kadastraal plan van 1824 is te zien hoe de tuin van het 'groot huis' (rood ingekleurd) zich uitstrekte van het Sint-Janskerkhof tot tegen de Melaanvliet.

Hoewel ze tot de rijkste burgers van de stad behoorden, waren de leden van de familie Huens niet verbonden aan de Grote Raad. Hun fortuin stelde op een eeuwenlange deelname aan de lokale magistratuur, waarin ze bijna onafgebroken de hoogste bestuursfuncties bekleedden. Na het overlijden van Bernard Alexander Huens besteedde zijn weduwe haar erfdeel aan de renovatie van de verouderde woning. De architecturale en conceptuele vormgeving getuigt echter van een moderne aanpak en houdt stilistisch het midden tussen régence en rococo. Van deze modische renovatie getuigen nog verscheidene schouwen en stucdecoraties. Toen Joanna Maria Huens in 1761 het hof uit de nalatenschap van haar moeder verwierf, verkocht ze de fraaie woning onmiddellijk aan kanunnik Karel van Spoelbergh de Grimaldi, de penitencier van het aartsbisdom en de toekomstige deken van het Sint-Romboutskapittel.

In verscheidene vertrekken treffen we nog elementen aan van de interieurverfraaiingen door de familie Huens, waaronder dit gedeeltelijk bewaarde barokplafond.

De residentie van Henry Diu

Acht jaar later droeg zijn broer en erfgenaam dit “groot ende wel gelegen huys ... met de boiseringen, spiegels, schilderyen ende bomen in den hoff” over aan Henry Diu, de procureur-generaal van de Grote Raad. Op aangeven van de nieuwe eigenaar vond in 1781 alweer een belangrijke verbouwing plaats.

Als trouwe dienaar van de Oostenrijkse kroon trad de heer Diu in 1783 samen met de advocaat-fiscaal, de Stassart de Noirmont, zeer doortastend op bij de uitdrijving van de door Jozef II afgeschafte kloosters. Toen in 1789 de Brabantse Revolutie uitbarstte, was zijn woning dan ook het aangewezen doelwit voor de patriotten. Op 11 december “om twee ueren naer noen verzaemelde zig het gemeyn volk voor het huys van den Procureur Generael Diu, deden daer eenige schaede, maer wird door de zorg van de Eerw. Paters O.L.V. Broeders ende eenige borgers verder belet”. Toen de Oostenrijkse restauratie faalde, namen de Fransen die het Ancien Régime in onze gewesten wilden fruisken, de gelegenheid te baat om hun maatschappelijke idealen te verspreiden.

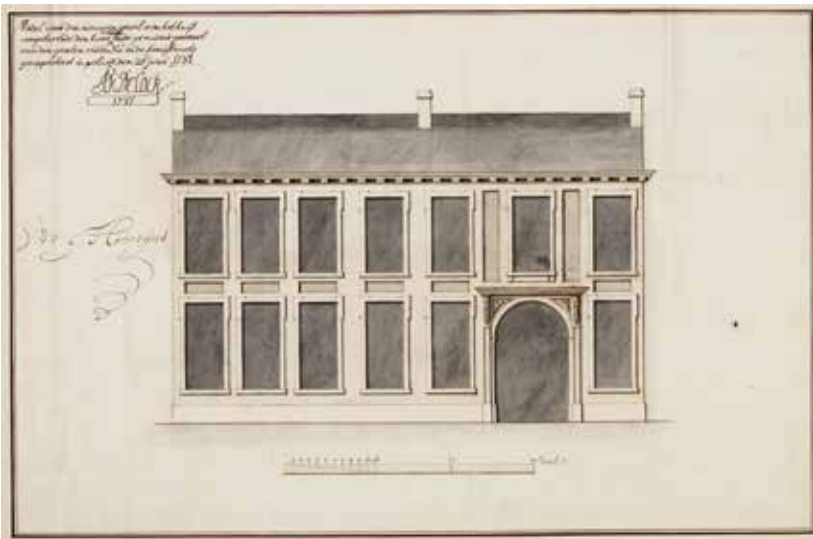
Henry Diu besloot te emigreren en verkocht op 30 juni 1794, zes dagen na de nederlaag van het keizerlijke leger in de slag bij Fleurus, zijn Mechels bezit aan zijn broer Joseph. Die ondervond echter de grootste moeite om de goederen voor beslagname te vrijwaren. Omdat de vraag naar luxueuze herenhuisen na de afschaffing van de Grote Raad pijnsnel was gedaald, verhuurde hij het pand aan de hoge ambtenaren die de nieuwe staatsstructuur in het leven had geroepen.

In 1804 verkocht Joseph Diu het prachtige hof, "samengesteld uit acht à negen kamers op het gelijkvloers en vijftien tot zestien kamers op de verdieping, allemaal behangen of geschilderd volgens de laatste mode" aan Jean-Baptiste Verhaghen, de voorzitter van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Mechelen. Toen de nieuwe eigenaar amper twee jaar later kinderloos overleed, kocht zijn broer Ferdinand zijn schoonzuster uit. Met de val van Napoleon veranderde de politiek-religieuze situatie en kreeg de roomse eredienst opnieuw zeggenschap. Het aartsbisschoppelijk seminarie, dat het

groeïend aantal studenten niet meer kon herbergen, vroeg de katholiekgezinde familie Verhaghen de woning te huren. De erfgenamen zagen hierin echter de kans het goed ten gelde te maken en ondertekenden op 25 juli 1825 een verkoopsovereenkomst met de heer Collier, president van het seminarie. Na de bouw van nieuwe dormitoria voor het seminarie werd het complex in 1836 afgestaan aan de Zusters van Liefde.

Een belangrijke verbouwing omstreeks 1781

Het jaartal op de makelaar van de poort suggereert dat het pand in 1744 zijn huidig uitzicht verwierf. De sobere lijstgevel beantwoordt echter niet aan de vormentaal die toen gangbaar was. De streng geritmeerde schikking van de rechthoekige vensters, de verdiepte panelen in de borstwering en de overkragende benedendorpels verwijzen immers naar het classicisme. Vermoedelijk werd de houten koetspoort die op de makelaar het bewuste jaartal draagt, uit de voorgaande bouwfase gerecupereerd.

In opdracht van Henry Diu diende meester metselaar Cornelius F. Scheltiens (1700-1784) een bouwaanvraag in voor de vernieuwing van de voorgevel van zijn woonhuis in de Frederik de Merodestraat.

De arduinen omlijsting daarentegen refereert aan het laat-18de-eeuwse stijldioom, waarbij de speelse rocaille-motieven moesten wijken voor een strakke decoratie. Deze gevelwijziging gebeurde op initiatief van procureur-generaal Henry Diu, die tot de hoogste leden van de Grote Raad behoorde en derhalve zijn maatschappelijke status wou etaleren. Op 25 juni 1781 verkreeg hij van het Mechelse stadsbestuur de toelating om het ontwerp te realiseren. De uitwerking van verscheidene interieurelementen in Lodewijk XVI-stijl in de inkomhal en in de achteraan gesitueerde westvleugel geven aan dat deze bouwfase zich niet beperkte tot een gevelwijziging. Ook een overeenkomst van de steenmerken in de omlijsting van de inkompoort (1770-1780) en de steenmerken in de omlijsting van de twee centrale deuren van de westvleugel lijkt dit te bevestigen. Op het einde van de 19de eeuw verdwenen de raamomlijstingen uit 1781, toen men voor de veiligheid luiken wou aanbrengen op het straatniveau. Om het systeem optimaal te laten functioneren, werden de onderdorpels vernieuwd en de lijsten door een vlakke bepleistering vervangen.

Een doordachte opbouw

De inrijpoort voert via een brede gang naar de binnenplaats. Deze entrée á sec, onmisbaar in elk respectabel herenhuis, verraadt al het streven naar een onberispelijke symmetrie. Hoewel deze doorrit in de straatgevel niet centraal, maar aan de zijkant geplaatst is, ontstaat er binnen een geweldig ruimtelijk gevoel. Aan het einde van deze gang bevinden zich immers recht tegenover elkaar twee identieke deuren die elk de toegang tot een vleugel van het gebouw lijken te suggereren. Niets is echter minder waar. Terwijl links een vestibule in verbinding staat met de belangrijkste representatievertrekken van de gelijkvloerse verdieping, is er rechts nauwelijks plaats voor een garderobe. De

architect van dit hotel heeft op een sublieme wijze de onregelmatige vorm van het perceel verzoend met het verlangen naar perfecte symmetrie.

Op de binnenplaats wordt deze 18de-eeuwse hang naar symmetrie ten top gedreven. Geen enkel detail laat immers vermoeden dat de rechtervleugel slechts in schijn bestaat. Twee lage aanbouswels onder een hoog mansardedak, beide opengewerkt tot een portiek, vormen de overgang van de smalle eerste koer naar de brede trapeziumvormige cour d'honneur. In tegenstelling tot de straatgevel, die aan het strenge classicisme schatplichtig is, ademt dit binnenplein de speelse sfeer uit van de volrijpe régence. Hoewel de symmetrie de vorm dicteert, krijgt de kleine patio een luchtig gevoel door de licht getoogde vensters. De achtergevel van het voorhuis heeft daarentegen een zwaar uitgewerkt pseudo-risalië, dat nog geaccentueerd wordt door de lage zijpaviljoenen, de frontonbekroning en de geblokte pilasters. Een rondbogige deur, gevat in een arduinen omlijsting met régence-motieven, verleende vroeger toegang tot een ruim salon dat uitzag op de tuin. Ondanks de verdeling van deze pronkkamer in 1913 in een bijkomende werk- en ontvangstkamer bleef de oorspronkelijke plafond- en wandafwerking grotendeels bewaard. Het rechthoekige lijstwerk met de uitgesneden hoeken, de rozetten en de neerhangende vruchtenslingers behoren tot de classicistische vormentaal en wijzen op een heraankleding onder impuls van Henry Diu. Rechts van het salon bevindt zich de eretrap, die door de beeldhouwer tot een juweeltje van houtsnijkunst is uitgewerkt. De speels ineengevlochten schelpmotieven verraden daarentegen een sterke invloed van het rococo.

De Congregatie van de Zusters van Overijse-Mechelen

Hoewel het Aartsbisschoppelijk Seminarie tot 1975 eigenaar bleef van het huis Cadix, werden er enkel tussen 1824 en 1830 seminaristen gehuisvest. Vanaf 14 november 1835 tot in 1975 huurden de Mechelse Zusters van Liefde het pand. Joannes F.G. Huleu, de vicaris-generaal van het Groot Seminarie van Mechelen en Maria Theresia Vermeulen, de laatste religieuze van de voormalige cisterciënzerinnenabdij Roosendael in Sint-Katelijne-Waver, stichtten deze kloosterorde op 31 juli 1806.

De orde legde zich van bij de aanvang voornamelijk toe op het volksonderwijs. Daarnaast verzorgden de Zusters van Liefde huishoudelijke diensten, zoals de was- en keukendienst in het Groot Seminarie en in de Katholieke Normaalschool in Mechelen.

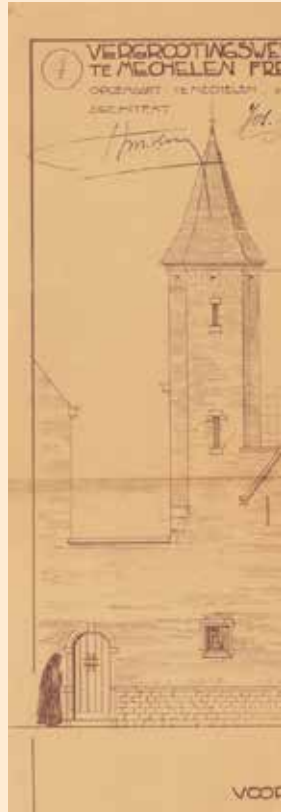
Kort na hun intrek in het huis Cadix, besloten de zusters om achterin de grote tuin een eigen klassenvleugel op te richten. Aansluitend op de nagenoeg blinde kloostervleugel aan het Sint-Janskerkhof, realiseerden ze circa 1840 een schoolvleugel met één verdieping van maar liefst elf traveeën met kenmerkende rondboogramen.

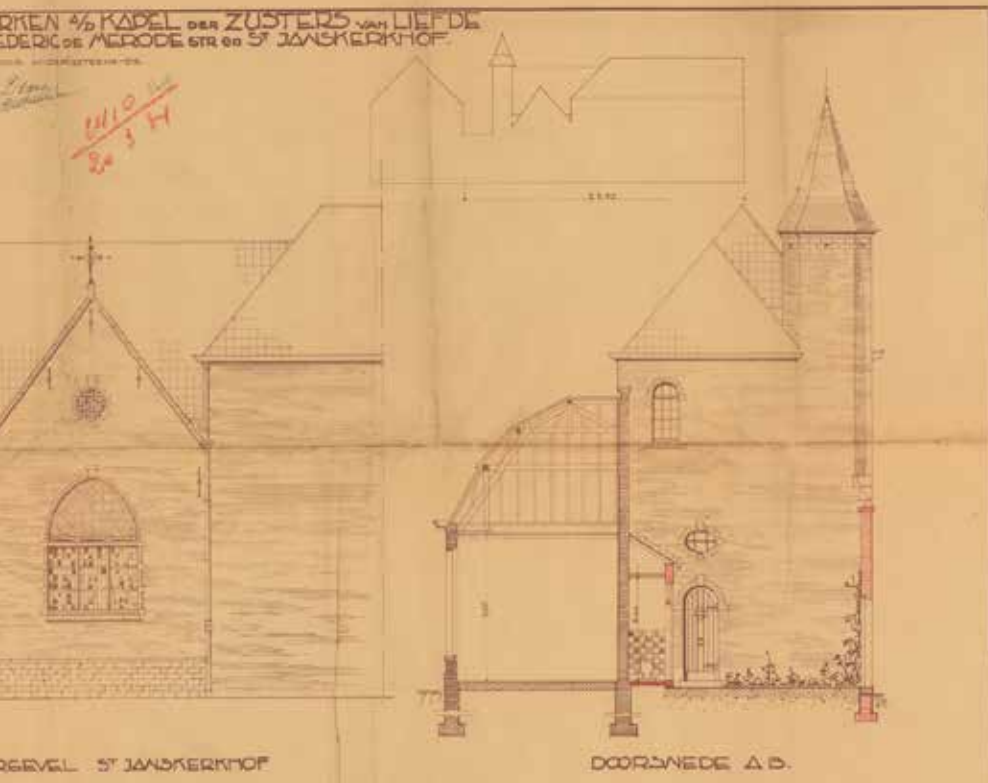
De school en de kloostergemeenschap floreerden en het aantal zusters nam stilaan toe. In 1840 waren er vierentwintig, in 1890 eenendertig. In 1897 namen de zusters de gelegenheid te baat om het naastgelegen hoekhuis met het Sint-Janskerkhof aan te kopen en dit te integreren in het klooster. Hoewel de voorgevel op het eerste zicht een uniform geheel vormt, zal de aandachtige voorbijganger merken dat de vier traveeën aan de rechterzijde deel uitmaakten van een afzonderlijk woonhuis.

In de eerste helft van de vorige eeuw kende de kloosterorde haar grootste bloei. In 1930 bijvoorbeeld, stonden vijftig zusters ingeschreven in de registers van de

volkstellingen. Om hen te kunnen huisvesten, werd in 1930 het huis aan de Frederik de Merodestraat nr. 37 aangekocht. De ongunstige economische situatie leidde ertoe dat de plannen voor de bouw van een nieuwe kapel in de tuin van dit pand weer werden opgeborgen. Enkel de bestaande kapel in de vleugel langs het Sint-Janskerkhof werd circa 1934 vergroot op basis van de plannen van de Mechelse architect Simon Van Craen (1900-1967). Hij werkte regelmatig voor het aartsbisdom en tekende in 1946 ook voor de vernieuwing van de kloosterkeuken.

In 1975 verkocht het Aartsbisschoppelijk Seminarie het huis Cadix aan de v.z.w. Congregatie van de Diocesane Zusters van Overijse-Mechelen. Deze vereniging werd opgericht na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en is een fusie van drie gelijkgestemde vrouwelijke kloostergemeenschappen: de Mechelse Zusters van Liefde, de Dochters van Onbevekte Ontvangenis van Maria uit Overijse en de Mechelse Zwartzusters. In 1985 werden enkele punten in de Regel van de gemeenschap aangepast en wijzigde de naam in Congregatie van de Zusters van Liefde van Overijse-Mechelen, die voornamelijk actief is op het vlak van onderwijs, de verpleging, de sociale

dienstverlening en het parochiewerk. Dat jaar werd ook het klooster van de gemeenschap beschermd als monument en aansluitend grondig gerestaureerd (1987-1991) naar plannen van de firma Stabo-A. Vanaf de jaren 1980 werden ook vluchtelingen uit diverse continenten door de congregatie geadviseerd, begeleid en tijdelijk gehuisvest. Op 22 december 2005 kreeg werd de congregatie de eretitel van Ambassadeurs voor de Vrede van Pax Christi. In 2010 verhuisden de tien zusters onder leiding van hun overste E.Z. Virginie Vanhaecke naar het woon-en zorgcentrum Sint-Augustinus te Berlaar. Huis Cadix werd verkocht aan het CAW (Centrum Algemeen Welzijnswerk) dat in lijn met de

Voor de uitbreiding van de kloosterkapel (1934) ontwierp architect Simon Van Craen een sobere bakstenen uitbouw met een puntgevel en een kenmerkend traptorentje.

activiteiten van de zusters hulp biedt aan wie het moeilijk heeft. Recent verhuisde het CAW naar de Maurits Sabbestraat en werd huis Cadix opnieuw te koop gesteld. Het historische pand behoeft vandaag dus opnieuw een herbestemming.

*Tekst:
Patrick De Greef en Els Van der Jeught
Redactie:
dienst Monumentenzorg stad Mechelen*

Hotel Van der Gracht de Rommerswael - Stassart¹¹

Goswin de Stassartstraat 11

Dit majestueuze, 17de-eeuwse hotel in sobere barokstijl is genoemd naar de adellijke familie Van der Gracht de Rommerswael, die het bijna twee eeuwen in bezit had. Ondanks het belang van het gebouw als residentie van vooraanstaande leden uit de Mechelse magistratuur en als klooster van de arme klaren-coletinen is er nooit een doorgedreven studie naar de bouwgeschiedenis verricht. Een eerste bouwhistorische verkenning naar aanleiding van de Open Monumentendag van 2007 leverde echter boeiende resultaten op en vormt hopelijk een aanzet tot verder onderzoek.

Een 'groot en commodieus huis'

De Mechelse wijkboeken vermelden in 1647 Catherine Mortieux, weduwe van Franchois de Hondt, als eigenares van een pand op de plek van het bestudeerde perceel. Aurelius Carrega, die in de literatuur lang als eigenaar van dit pand werd aangeduid, was op dat ogenblik in het bezit van het aanpalende hoekhuis, het huidige Goswin de Stassartstraat 9.

De afbeelding van Sint-Jan-Baptist op de centrale toegangspoort verwijst mogelijk naar Johannes Bernaerts, de pastoor van de Sint-Janskerk die het pand in 1627 in bezit had of naar Joan van Wachtendonck, die het in 1649 aankocht.

Franchois de Hondt, oud-schepen van Mechelen en deken van de 'draperie', kende een bewogen leven. Toen hij in 1626 met Catherine Mortieux trouwde, was dat zijn derde huwelijk en had hij al verschillende kinderen. Op 27 augustus 1627 kocht hij van Johannes Bernaerts, de pastoor van de Sint-Janskerk, 'een huis met binnenplaats, tuin, waterput, gronden en andere toebehoren' in de huidige Goswin de Stassartstraat, recht tegenover de Sint-Janstraat.

Franchois de Hondt en Catherine Mortieux gingen na de aankoop van dit huis verschillende leningen aan, vermoedelijk om bouw- of verbouwingswerken te financieren. De werken startten wellicht kort na de aankoop in 1627 en werden waarschijnlijk pas voltooid na de dood van Franchois de Hondt in 1631. Uit de inventaris van zijn achtergelaten goederen leiden we af dat hij behalve de woning in de Goswin de Stassartstraat over verschillende huizen en een pakhuis met ververij beschikte. Door de hoge kosten van de processen over zijn erfenisverdeling en doordat de uitbating van de ververij door deze rechtszaken werd verwaarloosd, raakte Catherine Mortieux in schulden. Ze kon de leningen niet meer afbetalen, waardoor de helft van het huis

in de Goswin de Stassartstraat in de jaren 1640 aan de rekwestmeester Jacques de Caluart werd verkocht. Op 9 december 1649 werd het "groot en commodieus huis" echter in zijn totaliteit verkocht aan Joan Van Wachtendonck, domproost van de Sint-Romboutskathedraal en rekwestmeester van de Mechelse Grote Raad.

De aankoop van het huis in 1627, het afsluiten van zware leningen en het feit dat er bij de verkoop in 1649 wordt gesproken over een "groot en commodieus huis", doen vermoeden dat het pand tussen 1627 en 1649 werd opgetrokken of ingrijpend verbouwd. Diepgaander onderzoek zou hier meer klaarheid in kunnen scheppen.

Een barokke voorgevel

De 17de-eeuwse gevel van de residentie in de Goswin de Stassartstraat telde slechts negen traveeën en twee bouwlagen onder een afgesnuit zadeldak. De drie traveeën tellende hoekpartijen reikten tot aan de zolderverdieping en hadden in- en uitgezwenkte geveltoppen, afgelijnd door voluten. De gevel was opgetrokken in bak- en zandsteenstijl, waarbij baksteen werd gebruikt voor het opgaande metselwerk en zandsteen voor de constructieve en decoratieve onderdelen zoals de sokkel, de

speklagen, de poort- en vensteromlijstingen, de steigergaten en de geveltopaflijningen. Zoals gebruikelijk in deze periode vertoonde de gevel een buitenafwerking: rode verf op het baksteenparement en een beigeachtige verf of geschilderde vliesbepleistering op de witte natuursteen.

Op basis van een stilistische vergelijking met enkele andere panden in Mechelen kan deze gevel als een uiting van de vroege barokstijl worden beschouwd. Die stijl was in zwang in de periode tussen 1627 en 1649, toen de familie de Hondt-Mortieux het pand aankocht en vermoedelijk (ver) bouwde. De in- en uitgezwenkte topgevels van Hotel Van der Gracht de Rommerswael zijn minder sober dan die van het Hof van Prant op de Veemarkt uit het begin van de 17de eeuw. Maar ze zijn eenvoudiger dan de barokgevel van 'de Koornbloem' in de Sint-Kathelijnestraat (1684). Ook de geveltoppen van andere barokke Mechelse panden uit de tweede helft van de 17de eeuw zijn uitbundiger dan die van Hotel Van der Gracht de Rommerswael ('de Koning Van Schotland', Grote Markt 17 (1680); 'de Kat', Grote Markt 13 (1661) en 'Sint-Jozef', Haverwerf 20 (1669)). Het huis 'De Grenaatappel', Onze-Lieve-Vrouwestraat 5 (1664), vertoont dan weer

De 17de-eeuwse gevel van het pand was symmetrisch opgebouwd, zoals te zien op de tekening die de Mechelse kunstenaar A. Van den Eynde maakte kort voor de verbouwing in 1844-1846.

wel gelijkenissen in soberheid. Ook de voormalige 'Gulden Mortier', Grote Markt 4 (aangepaste verhoogde halsgevel tussen 1659 en 1671) heeft vergelijkbare kenmerken, bijvoorbeeld de voluutmotiefjes van Lediaanse kalkzandsteen die de omlijsting van het laadluik flankeren en de lელიevormige muurankers.

De familie Van der Gracht de Rommerswael, een eeuwenlange verbondenheid

De dochter van Joan Van Wachtendonck, Anna Catherina, huwde in 1645 met Anthoni Van der Gracht, heer van Rommerswael. De familie Van der Gracht de Rommerswael was een Vlaams geslacht van vooraanstaande edellieden die dankzij een huwelijk binnen de familie de Berlo-Cortenbach in Mechelen terechtkwamen. De familie zou het hotel aan de Goswin de Stassartstraat bijna 200 jaar in bezit houden. Gedurende die tijd onderging het pand enkele verbouwingen. Zo leert een testament uit 1724 dat er bij het huis op dat ogenblik ook stallingen en koetshuizen hoorden, net als een poort die uitkwam in de Schoutetstraat.

In de loop van de jaren breidde de familie haar bezittingen in de onmiddellijke omgeving nog uit. Op 21 juli 1755 kochten baron Van Rommerswael en barones Van Varick het aanpalende hoekhuis. Een aantal kleinere panden in de Schoutetstraat tussen dit hoekhuis en één van de achteruitgangen van de familieresidentie kwamen eveneens in hun bezit. Omstreeks de eerste helft van de 19de eeuw beschikte de familie daardoor over een groot en aaneensluitend geheel van woningen op de hoek van de Schoutetstraat en de Goswin de Stassartstraat.

De eeuwenlange verbondenheid van de familie met haar Mechelse hotel werd beëindigd door Ludovica en Albertine Van der Gracht de Rommerswael. Op 2 mei 1839 dienden deze zussen een

bouwaanvraag in om het hoekhuis, het huidige Goswin de Stassartstraat 9, om te vormen tot een nieuwe, ruime woning in een sobere neoclassicistische stijl. Meteen na de voltooiing van dit pand namen ze er hun intrek en verkochten ze de oude familieresidentie ernaast aan de zusters arme klaren-coletinen.

Een klooster voor de arme klaren-coletinen

De Mechelse zusters arme klaren verbleven in een klooster aan de Melaan totdat de Franse republikeinen ze in 1796 verjoegen. Ze zochten hun toevlucht op het Klein Begijnhof in Gent en stichtten er na de verdrijving van de Franse bezetters een nieuwe gemeenschap. Van hieruit trokken in 1835 een vijftal zusters weer naar Mechelen om er een nieuw klooster op te richten. Aanvankelijk verbleven ze in een eenvoudige woning in de Jodenstraat, tot ze in 1839-1840 hun oog lieten vallen op het grote huis van de familie Van der Gracht de Rommerswael.

Tussen 1844 en 1846 verbouwden de zusters arme klaren-coletinen - ze volgden de door Sint-Coleta (1381-1447) hervormde regels van de arme klaren - dit huis tot een klooster. Aan de tuinzijde werd evenwijdig met de voorgevel een nieuwe rechthoekige vleugel gebouwd van twee dwarse vleugels van respectievelijk twee en drie bouwlagen onder een zadeldak, verbonden de tuinvleugel met het 17de-eeuwse breedhuis. Zo ontstond een kleine centrale binnenplaats, omgeven door een kloosteromgang die de circulatie tussen de gemeenschappelijke ruimtes verzekerde. Op de verdieping werden kleine kloostercellen ingericht.

De meest zichtbare ingreep was echter de bouw van een nieuwe kapel, die werd gerealiseerd op de plek van het daartoe gesloopte rechter buurpand 'het Gulden

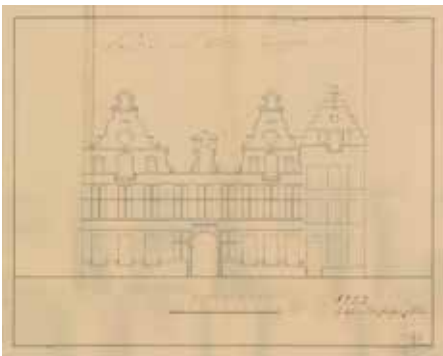
Leeuwken'. Architect F.J. Bauwens gaf de nieuwe kapel een historiserende halsgevel met voluten om de symmetrisch opgebouwde gevel van het historische hotel geen geweld aan te doen. Een centrale rondboogdeur in blauwe hardsteen geeft toegang tot de kapel. In de flankerende traveeën werden op de benedenverdieping kleine, rechthoekige venstertjes aangebracht, op de verdieping kwamen er twee rondboognissen met beelden van het Heilig Hart en van Onze-Lieve-Vrouw. In tegenstelling tot de historiserende voorgevel kreeg het interieur een sobere en eigentijdse, neoclassicistische aankleding.

Bejaardentehuis 'Home Astrid' (1970-2015)

Nadat de arme klaren-coletinen in 1966 de stad verlieten, vormde Mariette Janssens in 1970 het klooster om tot een bejaardentehuis. In een eerste fase werd het voorzien van het meest elementaire wooncomfort zoals water, elektriciteit en verwarming; ook werd een lift geïnstalleerd. De kloostercellen bleven behouden en werden ingericht als bejaardenkamers. In 1990 werd het interieur gerenoveerd om aan de normen inzake brandveiligheid en bejaardentehuizen te voldoen. Het gebouw werd uitgerust met een branddetectie-

installatie en de houten roosterings tussen de eerste en de gelijkvloerse verdieping werden uitgevuld met betonnen vloerplaten met aangepaste brandweerstand. Verder werden de niveauverschillen op de verdieping tussen de 19de-eeuwse delen en de 17de-eeuwse vleugel aan de straatzijde weggewerkt, werd er een houten noodtrap geplaatst en werden de deuren van de kloostercellen vervangen door branddeuren. Om de kamers comfortabeler te maken werden telkens twee kloostercellen samengevoegd en voorzien van een sanitaire cel met lavabo en wc. Eén kloostercel op de verdieping werd bewaard en getuigt nog van de 19de-eeuwse toestand.

In 2000-2001 werden de voorgevel, het buitenschrijnwerk en de daken gerestaureerd door architecte Catherine De Bie. Gezien de authentieke toestand van het gebouw werd er gekozen voor een 'zachte' restauratie. De voorgevel werd gereinigd op een niet-abrasieve wijze, waarbij de oppervlaktelaag van de gevelsteen zo weinig mogelijk werd beschadigd. Enkel zeer sterk geërodeerde bak- en zandsteen werd vervangen en natuurstenen elementen werden gerestaureerd met aangepaste mortels. Het houten schrijnwerk werd niet vervangen maar gerestaureerd en

Deze gevelplannen van architect F.J. Bauwens uit 1845 tonen het klooster vóór (links) en na de bouw van de nieuwe kloosterkapel, op de plek van de historische trapgevel van 'het Gulden Leeuwken'.

geschilderd, met behoud van de beglazing. Dezelfde werkwijze werd toegepast voor de 19de-eeuwse beelden in de voorgevel; het kleurenpalet werd bepaald op basis van vooronderzoek van de kleurresten op de oude pleisterlagen. De daken werden volledig herbekleed met natuurleien, omdat de oorspronkelijke dakbedekking in de loop van de jaren volledig vervangen was door kunstleien. Tijdens het dakherstel werden ook de rechthoekige dakkapellen in de achtergevel vervangen door nieuwe, meer aangepaste, rondbogige dakkapellen.

Stassart11

Begin 2015 verruilden de bejaarden het 'Home Astrid' voor een nieuwe locatie. Eind juni 2015 werden de nieuwe plannen voor het Hotel Van der Gracht de Rommerswael aangekondigd door de kersverse eigenaars Hendrick Deckers en Hilde De Meyts. De nieuwe bestemming moet van het historische pand een trefpunt maken waar wonen,

Deze 19de-eeuwse tekening van Jan-Baptist de Noter toont hoe het neoclassicistische interieur van de kloosterkapel uit 1845 nauwelijks gewijzigd is.

werken en winkelen hand in hand gaan. Er zal onder andere een lunch-restaurant komen en accommodatie voor feesten en zakelijke evenementen. De verdieping werd reeds omgevormd tot een studentenhuis waar 15 studenten van de Thomas More hogeschool vanaf september 2015 hun intrek zullen nemen.

*Redactie:
dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Literatuur:*

Gagelmans, N., Hotel Van der Gracht de Rommerswael, in: Brochure Open Monumentendag Mechelen, 2007.

De Bie, C., Home Astrid, eertijds Hotel Van der Gracht de Rommerswael, in: Brochure Open Monumentendag Mechelen, 2002.

Kazerne Dossin

Goswin de Stassartstraat 153

Op 1 december 2012 opende in Mechelen, aan de rand van de historische binnenstad, het gloednieuwe museum Kazerne Dossin. Het museum over Holocaust en Mensenrechten dankt haar naam aan de oude legerkazerne, die tijdens de Tweede Wereldoorlog als verzamelkamp werd ingezet. Vanuit de kazerne werden tussen 1942 en 1944 meer dan 25.000 Belgische en Noord-Franse Joden en zigeuners gedeporteerd. Via een spoorlijn die langs de kazerne liep, werden deze mensen met de trein weggevoerd naar Auschwitz-Birkenau in Polen. Zo werd deze plek letterlijk een wachtkamer van de dood. Vandaag omvat de site een museum, memoriaal en documentatiecentrum.

In de oude kazerne bevindt zich het memoriaal en het documentatiecentrum. Het memoriaal is in de eerste plaats ingericht als een herdenkingsplaats voor de nabestaanden van de slachtoffers. Het museum werd ondergebracht in een nieuwbouw aan de overkant van de straat. De hoofdtentoonstelling van het museum vertelt niet alleen over deze zwarte bladzijde uit de Mechelse geschiedenis maar waarschuwt ook voor vormen van uitsluiting, discriminatie en massageweld vandaag. Deze combinatie van het historische verhaal van de Holocaust in België met het thema mensenrechten maakt van Kazerne Dossin een uniek project. Het ontwerp voor het nieuwe museum is van de hand van toparchitect en vroeger Vlaams bouwmeester bOb Van Reeth.

Een Oostenrijkse kazerne

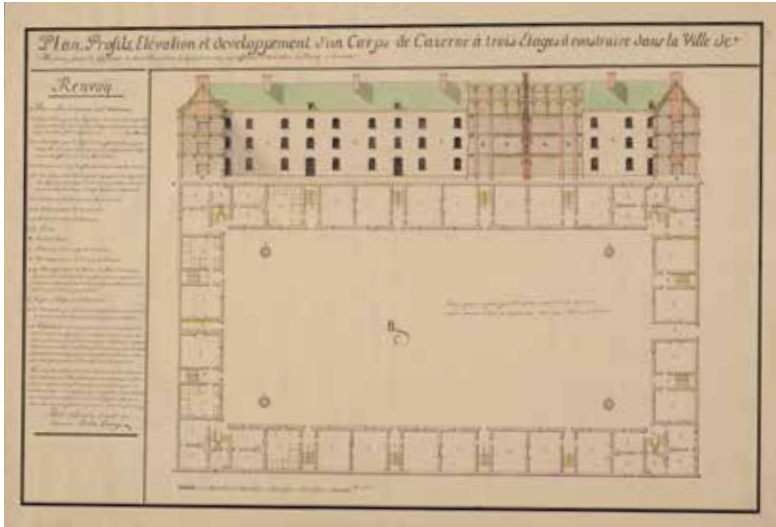
Bij de eerste oogopslag valt niet onmiddellijk op dat de Dossinkazerne al 250 jaar oud is. Toch werd het complex al in 1756 gebouwd, in opdracht van Maria Theresia van Oostenrijk, keizerin van de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden. De architecten volgden nauwkeurig de eisen van het opperbevel in Wenen, waardoor het gebouw met zijn sobere, strenge buitenkant meer verwant lijkt met het Weense classicisme dan met de lokale architectuur.

Het was het stadsbestuur zelf dat instond voor de bouw ervan. Dit lijkt vreemd maar dat is het niet. Voorheen verplichtte de centrale overheid de Mechelse burgers om soldaten onderdak te geven. Dit zorgde geregeld voor problemen en woog op de stadskas. Door het optrekken van een

kazerne verminderde het stadsbestuur de hinder voor de Mechelaars. Bovendien was de komst van al die soldaten goed voor de lokale economie. De legerleiding kon op die manier heel ook efficiënt het toezicht en de coördinatie regelen van de manschappen, die voordien over de stad verspreid waren. De kazerne bood plaats aan 2400 soldaten.

In 1781 bracht de Oostenrijkse keizer een bezoek aan de kazerne. Nadien werd die door de stad Mechelen aan de staat verkocht. Tussen 1781 en 1940 speelde de kazerne een louter militaire rol die op verschillende manieren werd ingevuld. Tot 1914 deed het gebouw dienst als 'depot' voor de regimenten Grenadiers, Karabiniers en Derde Jagers. Daarna werd het een wapendepot en vanaf 1918 een hulpdepot

Plan, opstand en doorsnede van de Dossinkazerne, destijds Kleine Kazerne genoemd, zoals ze in 1756 in opdracht van de Oostenrijkse keizerin Maria Theresia werd opgetrokken

van het 7de Linieregiment. In 1936 kreeg de kazerne de naam van de bevelhebber van dit regiment tijdens de Eerste Wereldoorlog: luitenant-generaal Emile de Dossin de Saint Georges (1854-1936). Deze Luikenaar werd in België vereerd als oorlogsheld omwille van zijn daadkrachtige rol in de slag om de IJzer (17-31 oktober 1914).

gedeporteerden werd onmiddellijk na aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen waren er nog maar 1.395 in leven. Als herinnering aan deze gruwel, werd op 30 mei 1948 een gedenkplaat bevestigd aan de gevel van de Dossinkazerne. Sinds 1956 organiseert men jaarlijks een plechtigheid om de slachtoffers te gedenken.

Sammellager

De functie van de kazerne tussen mei 1940 en juli 1942 blijft een raadsel, maar hierna kreeg het gebouw een zeer sinistere herbestemming. Net als Vught of Westerbork in Nederland en Drancy in Frankrijk, werd de kazerne uitgekozen als *Sammellager*, een verzamelkamp voor Joden en zigeuners. De centrale ligging van de kazerne (precies tussen Antwerpen en Brussel, waar de meeste Joden woonden), de spoorlijn naast de kazerne en de gesloten structuur maakten deze locatie tot het ideale deportatiecentrum. Tussen juli 1942 en september 1944 werden er 25.484 Joden en 352 zigeuners verzameld en weggevoerd richting Auschwitz-Birkenau en enkele kleinere kampen. Twee derde van de

Eén van de weinige foto's van de Dossinkazerne als verzamelkamp. Links onderaan worden Joden, die werden opgeroepen voor 'arbeid in het oosten', ingeschreven. (Foto Kazerne Dossin, fonds Kummer)

Het 'Hof van Habsburg'

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de Dossinkazerne weer in handen van de Belgische staat. Eind 1948 richtte het Belgische leger er een school voor de administratie van de Krijgsmacht op, in juni 1950 aangevuld met een opleidingscentrum van de Financiële dienst. Na het vertrek van het Centrum voor Administratieve Dienst in maart 1975, raakte de Dossinkazerne in verval. Er werd zelfs overwogen om het gebouw te laten afbreken, wat gelukkig niet gebeurde.

In 1977 nam de stad Mechelen de kazerne weer over van de staat. Pas in de jaren 1980 werd besloten om het verkommerde gebouw - dat in 1987 werd beschermd als monument - een nieuwe functie te geven en grotendeels om te vormen tot een appartementencomplex. Sindsdien staat de kazerne bekend als het 'Hof van Habsburg', een verwijzing naar de Oostenrijkse Habsburgers die het complex bouwden en naar de rust die binnen de muren heerst. In 1989 nam ook het stadsarchief zijn intrek in de achtervleugel van het gebouw.

De Dossinkazerne omstreeks 1950. Langs de kazerne liep een oude spoorlijn, zodat de transporttreinen de Joden ter plaatse konden ophalen.

Het Joods Museum van Deportatie en Verzet

Velen vonden het niet opportuun om de geschiedenis van de Dossinkazerne als Sammellager verloren te laten gaan. Daarom drongen de Vereniging van de Joodse Weggevoerden in België - Dochters en zonen van de deportatie (VJWB) en het Centraal Israëlitisch Consistorie van België (CICB) er bij de stad en bij de Vlaamse Gemeenschap op aan om een ruimte in de kazerne vrij te houden voor de oprichting van een museum. Ridder Natan Ramet, zelf kampoverlevende, werd tot voorzitter benoemd. Op 7 mei 1995 werd het Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) plechtig ingehuldigd door Koning Albert II. Op 11 november van dat jaar opende het de deuren voor het publiek.

Museum Kazerne Dossin

Met 30.000 bezoekers per jaar barstte het JMDV al snel uit zijn voegen. Vanaf 2001 ontwikkelde de Vlaamse overheid plannen voor een nieuw en groter museum. Doordat het overkopen van de hele Dossinkazerne onmogelijk bleek, werd geopteerd voor een nieuwbouw aan de overkant van de straat naar een ontwerp van bOb Van Reeth. In de rechtervleugel van het oude kazernesgebouw werd een herdenkingsruimte ingericht, het memoriaal. Op 4 september 2012 openden Vlaams minister-president Kris Peeters en Mechels burgemeester Bart Somers het nieuwe memoriaal. In de overige ruimtes van de voorvleugel werden burelen ingericht en een documentatiecentrum. Het documentatiecentrum en haar archief bevatten unieke en waardevolle dossiers over de vervolging in België. Zo bezit het foto's van bijna tachtig procent van de gedeporteerden. Dankzij intensief digitaliseringswerk kan het archief deze documentatie bewaren voor volgende

generaties. Via de zoekdienst van Kazerne Dossin kunnen nabestaanden ook vandaag nog informatie terugvinden over gedeporteerde familieleden.

Het memoriaal

De geschiedenis van de kazerne heeft vanzelfsprekend zijn invloed gehad op het concept voor de herinrichting van het gebouw. Deze 'plaats van herinnering' vroeg om een goede vormelijke integratie van de oude kazerne in het nieuwe geheel. Omdat de kazerne in de jaren 1980 omgebouwd werd tot een geheel van moderne appartementen, en ook de binnenplaats gemoderniseerd werd met het oog op een ondergrondse parking, besloeg de herinrichting enkel de voorvleugel van de kazerne. Een kleine ruimte aan de rechterkant van de poort was geschikt om er een memoriaal in onder te brengen.

De gerestaureerde Dossinkazerne vandaag, met rechts op de gevel de herdenkingsplaat
© Stijn Bollaert

Een memoriaal heeft een religieuze betekenis, in de oorspronkelijke betekenis van het woord. In een bepaald, heel beperkt opzicht wordt verbonden wat verbroken werd (religere). Dit gebeurt in een emotionele context die het rationele individu overstijgt. Belangrijke bemiddelaar daarbij zijn de symbolen (sym boleïn, samenbrengen). Het memoriaal heeft dus een complexe functie. In zijn ingetogen aanwezigheid verbindt de bezoeker zich met die andere, onze medemens, die vervolgd werd en ten onder is gegaan in de meest ondenkbare omstandigheden. In deze emotionele beleving wordt de anonimisering van het slachtoffer doorbroken. Hij wordt uit de vergetelheid gehaald en krijgt opnieuw een naam, een gelaat. Dat draagt in een zeker opzicht bij tot een herstel van een verbroken eenheid. We overstijgen ook de misdadigers door de slachtoffers te herinneren (d.i. 'weer naar binnen brengen'; cf. het Franse rappeler, 'iemand naar u toe roepen'). Op die wijze gaat de bezoeker in tegen het ultieme doel van de daders, de restlose Vernichtung. Vanuit deze analyse heeft het memoriaal invulling gekregen. Essentieel is het noemen van de naam, het tonen van de foto. Daarnaast zijn er ook te tonen historische objecten, als zichtbare brug tussen toen en nu. In elk van de kamers wordt een eigen thema aangereikt. In de kamer 'Sporen' tonen we een aantal authentieke objecten, sobere, tedere voorwerpen, die de laatste getuigen zijn van een abrupt onderbroken bestaan: tekeningen, brieven, een marionet, een stuk kinderspeelgoed, enzovoort. Het kunstwerk van Philippe Aguirre y Otegui, '15 augustus 1942. Lange Kievitstraat, Antwerpen' evocert de eerste Jodenrazzia in Antwerpen tijdens de bezetting en toont een tafel die niet gedekt is maar verlaten; onder die tafel liggen mensen, een gezin. Het is een tastbaar en kwetsbaar tafereel dat de verloren warme menselijke momenten

probeert te representeren, de verloren toekomst, familieleden en vrienden, het gemis, de pijn.

Op de kelderverdieping vinden we de zaal 'Namen'. In deze donkere ruimte hangen 28 luidsprekers, evenveel als er transporten zijn geweest. Uit elke luidspreker klinken, in drie talen (Nederlands, Frans, Engels), de namen en de leeftijden van elk transport dat uit Kazerne Dossin vertrok. Deze namen werden ingelezen door Nederlandstalige, Franstalige en Engelstalige leerlingen van 17 scholen uit Vlaanderen, Wallonië en Brussel, in het kader van een project 'Namen noemen'. Daarnaast bevindt zich de zaal 'Gezichten'. De meer dan 18.000 teruggevonden foto's van gedeporteerden worden getoond op 28 schermen. Voor de ontbrekende foto's werd telkens een aangepaste silhouetkening ingevoegd.

Het terrein tussen de oude kazerne en het nieuwe museum is geconcipeerd als een intieme hortus clausus, die uitnodigt om rust te zoeken. Aan de voorzijde van het nieuwe gebouw, langsheen de gevel, staat een meterslange zitbank van waar de bezoeker naar de overzijde kan kijken. Het plein zelf heeft vorm gekregen door de constructie van een muur aan de zijde van de Edgard Tinellaan, door de aanleg van een kiezelperk met aangepast natuurvriendelijk materiaal en door het plaatsen van enkele gekandelaaarde bomen. Ook werd de rijweg, in afwachting van zijn definitieve opheffing, versmald tot één rijstrook. Achteraan het nieuwe museum is de executiemuur te zien waar na de oorlog een aantal nazimisdadigers werden gefusilleerd.

Het nieuwe museum

Op 26 november 2012 opende de toenmalige Vlaams minister-president Kris Peeters in aanwezigheid van de toenmalige Koning Albert II en talrijke genodigden het nieuwe museum. Op 1 december 2012 opende het museum zijn deuren voor het publiek.

Kazerne Dossin is door zijn ambitieuze subtitel een statement van formaat: een memoriaal, museum en documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten. Dit is het eerste museum ter wereld dat 'Mensenrechten' expliciet in de museumnaam opneemt, en dat dus ook als zodanig het historische thema van de Holocaust verbindt met een actualisering naar vandaag.

Hoe werden beide thema's, Holocaust en Mensenrechten, ingevuld? Kazerne Dossin is een museum over België en de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. In de historische tentoonstelling staan drie thema's centraal: (1) het 'Belgische luik' van de Holocaust in zijn Duitse en Europese context; (2) het gedrag en de motieven van daders en de reacties van slachtoffers en omstanders; (3) de traumaverwerking en het rechtsherstel.

De eerste verdieping gaat over het thema 'massa': de vraag hoe een staat kan omgaan met diversiteit. Foto's, dossiers en interviews illustreren het leven van Joden en zigeuners in België in de jaren 1920-1930. Daar tegenover staat de grimmige evolutie in Duitsland in die periode. In België stuikt de rechtsstaat in elkaar na mei 1940, met onder meer de verplichte registratie van Joden in het najaar van 1940. Vanaf dan gaat de bezetter in nauwe samenwerking met de Belgische overheid bepaalde bevolkingsgroepen discrimineren.

Aangepaste multimedia brengen deze schijnbaar 'saai' administratieve kwestie tot leven.

Op de tweede verdieping staat het thema 'angst' centraal, met de steeds toenemende Jodendiscriminatie vanaf de herfst van 1940. De nazi's maken van de Joden tweederangsburgers. In drie opeenvolgende kamers kan de bezoeker via audiogidsen kennismaken met 25 verhalen over concrete gebeurtenissen, zoals beleefd en meegemaakt in 1941, 1942. In de zomer van 1942 beginnen de Jodendeportaties en razzia's, soms met medewerking van de Belgische politie. In Noord-Frankrijk gebeurt precies hetzelfde. Het museum probeert na te gaan wat je in die context kon doen. Het ingeschakelde lokale politiekorps beweegt zich tussen collaboratie en verzet. De vervolgte Joden van hun kant reageren ontredderd, wanhopig, en zoeken uitwegen. De derde verdieping, 'dood' gaat in op het lot van de Joden en zigeuners vanaf hun gedwongen verblijf in de Dossinkazerne. Van daaruit vertrekken 28 treintransporten met 25.484 Joden en 352 zigeuners uit België en Noord-Frankrijk naar Auschwitz-Birkenau; haast iedereen zal omkomen. Een centrale unit behandelt de genese van de planmatige Jodenuitroeiing door de nazi's in Oost-Europa. Anderzijds zijn er de in België ondergedoken Joden, die terugvallen op de hulp van zeer velen. Ook is er het georganiseerd, gewapend verzet, dat vele Joden in zijn rangen telt. Het museum gaat ook diep in op de verwerking van het naoorlogse trauma. Het centrale thema van deze derde verdieping mag dan al 'dood' zijn, even belangrijk is de vraag hoe nadien nog leven mogelijk kon zijn voor de vervolgd die het geluk hadden de oorlog te overleven.

Kazerne Dossin wil de historische context actualiseren door zich toe te leggen op een educatieve analyse van groeps- en

massageweld vandaag de dag. Twee geweldvormen staan centraal: enerzijds discriminatie en uitsluiting, anderzijds genocidale slachtpartijen waarbij niet enkel mannen maar ook vrouwen en kinderen systematisch worden vermoord. De twee geweldvormen zijn met elkaar verbonden, in die zin dat aan een genocide een spiraal van toenemend geweld is voorafgegaan. Groepsgeweld begint wanneer een groep een bepaald individu gaat uitsluiten, discrimineren. Welke mechanismen spelen daarin een rol? Welke vormen kan zulk geweld aannemen? Hoe versterkt het zich, hoe kan het zich intern dynamiseren?"

Architectuur bOb Van Reeth

Met de nieuwbouw wilde architect bOb Van Reeth het "bijna pittoreske" karakter van de omgeving verstoren door een confrontatie uit te lokken met ieders verantwoordelijkheid. Zo is het gebouw een 'baken van herinnering' geworden. Oorspronkelijk plande de architect het museum gitzwart te kleuren, maar na overleg met de omwonenden werd geopteerd voor wit. Wit is bovendien in vele culturen de kleur van rouw, afwezigheid en gemis. Het museum oogt monolithisch en hermetisch, opgesloten achter een muur, met dichtgemetselde ramen. Het gebouw gaat niet in dialoog met de openbare ruimte, getuigt van afwezigheid, eenzaamheid.

Net als het verhaal dat hier wordt verteld, wil het gebouw abnormaliteit, asymmetrie oproepen. Dit merk je onder andere aan de onopvallende ingang. Die staat niet symmetrisch in het midden van het gebouw of het plein, maar is als het ware 'opzijgezet'. De metalen schuifpoort doet dan weer denken aan de deur van goederenwagens, zoals er één staat langs de kazerne aan de Edgard Tinellaan.

Aan de binnenzijde van de voorgevel geven meer dan 19.000 portretten weerwoord tegen de ontmenselijking. Twaalf gietijzeren kolommen op het gelijkvloers verwijzen dan weer naar de twaalf stammen van het Jodendom. De gietijzeren kolommen zien er allemaal gelijk uit, maar door hun individuele sculpturale behandeling vertellen zij de vele verhalen waar het museum voor staat.

Tekst: Kazerne Dossin

Redactie: dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Het nieuwe gedeelte van Kazerne Dossin naar ontwerp van bOb van Reeth (© Hubert Denies)

De Noker - Emmaüs vzw

Nokerstraat 6

Aan de noordrand van de Mechelse binnenstad bevindt zich tussen de Nokerstraat, de Sint-Katelijnestraat en de Edgard Tinellaan een waardevolle historische en archeologische site waarvan de oudste architecturale relictens ons terugvoeren naar de 14de eeuw. In die periode was hier het 'Gasthuis van de Heilige Drievuldigheid' gevestigd. Bij archeologisch onderzoek werden de fundamenteen blootgelegd van een gasthuiskerk die tijdens het laatste kwart van de 14de eeuw werd gebouwd en vermoedelijk in het begin van de 18de eeuw gesloopt werd. In 1614 verhuisde het gasthuis naar het 'Hof van Nassau' aan de Zandpoortvest waarna de cellebroeders of alexianen de vrijgekomen gebouwen aan de stadsrand betrokken.

Het 'Hooghuis' uit de late 15de - vroege 16de eeuw was deel van het 'Gasthuis van de Heilige Drievuldigheid' en werd door de cellebroeders geïntegreerd in hun klooster.

De alexianen

De legende van Sint-Alexius verhaalt hoe deze Romeinse edelman zijn bruid op hun huwelijksdag verliet en zijn leven doorbracht als boeteling in de stad Edessa, waar hij bijstand verleende aan armen en zieken. Toen hij zelf ziek naar huis terugkeerde, werd hij opgevangen door zijn ouders, die hem pas na zijn overlijden herkenden. In navolging van hun patroonheilige legden

de cellebroeders zich toe op de zorg voor zieken, pestlijders en krankzinnigen. Onder andere omdat deze activiteiten beschouwd werden als een gevaar voor de volksgezondheid, zagen zij zich onder druk van de begijnen verplicht om hun oude klooster in de wijk Groenendaal, waar zij sinds 1448 verbleven, te verruilen voor het oude 'Gasthuis van de Heilige Drievuldigheid'.

Van klooster tot maatschappelijke zetel

In de 17de eeuw en vooral tijdens de eerste helft van de 18de eeuw, voerden de alexianen belangrijke bouw- en verbouwwerken door op de oude gasthuissite. Zo werd vermoedelijk in 1710 het nog bestaande kloosterpand met vier vleugels rond de binnenplaats gerealiseerd, waarin een aantal bestaande bouwvolumes opgenomen werden. In 1727 startten de broeders met de bouw van een nieuwe kapel aan de Nokerstraat.

Een deel van de tuin werd in 1755 onteigend voor de oprichting van een infanteriekazerne, de latere kazerne Dossin. In het begin van de 20ste eeuw werden de kloostergebouwen als ontoereikend beschouwd voor de activiteiten van de alexianen. De congregatie verhuisde in 1909 naar Grimbergen en het complex werd overgenomen door de zusters franciscanessen.

In 1997 startte op aangeven van de vzw Emmaüs een grondige restauratie van het complex, die uiteindelijk in 2005 afliep met het herstel van de stucwerkplafonds in de pandgang. De Noker, de maatschappelijke zetel van de groep Emmaüs, huisvest vanaf begin 2003 de diensten van de raad van bestuur en de coördinatie dienst. Emmaüs beheert een twintigtal gezondheids- en welzijnsvoorzieningen in de provincie Antwerpen. Het gaat om algemene ziekenhuizen, psychiatrische centra, een therapeutische gemeenschap, rust- en verzorgingstehuizen, voorzieningen voor personen met een handicap en centra voor kinderopvang en jeugdhulpverlening. Hierdoor kan het kloostercomplex weer aanknopen bij zijn historische rol in de Mechelse ziekenzorg.

Een gesloten geheel

Om zich volledig te kunnen toeleggen op hun spirituele taak concipieerden de celebriërs het klooster als een op zichzelf

staand geheel, volledig afgeschermd van de stoffelijke buitenwereld. De geslotenheid werd in de hand gewerkt door strenge 'stedenbouwkundige' voorschriften die de celebriërs in het licht van hun activiteiten verplichtten alle toegangen en vensters die uitgaven op de Sint-Katelijnestraat dicht te metselen. Het klooster mocht enkel toegankelijk zijn via de Nokerstraat en de Goswin de Sassetstraat. Overeenstemmend met deze verordeningen bevinden zich in de Nokerstraat twee poorten: de poort rechts geeft toegang tot de kapel, de deur links leidt naar de kloostergang. De inscriptie onder de beeldnis van de monumentale laatbarokke kapelpoort uit 1723 doet vermoeden dat de nis oorspronkelijk een beeld van de Heilige Antonius de Grote bevatte, algemeen beschouwd als de stichter van het kloosterwezen. Op enkele blokken blauwe hardsteen van de poortomlijsting komt een X-vormige inscriptie voor, die moest aangeven uit welke groeve de steen afkomstig was.

Laatbarok stucwerk

De linkse poorttoegang geeft uit op de kloostergang, die versierd werd met een uniek voorbeeld van laatbarokke stukadoorskunst. Het plafond bestaat uit niet minder dan zesendertig velden en vormt een zeer waardevol ensemble, dat door zijn omvang en zijn bewaringstoestand ongeëvenaard is in onze contreien. We onderscheiden twee types stucwerk: enerzijds velden met louter symmetrisch uitgewerkte geometrische motieven, anderzijds velden opgesmukt met florale en vegetale ornamenten. Het stucwerk werd aangebracht door op de houten balkenroostering van moer- en kinderbalken een fijne grenen lattenstructuur te nagelen. Het ruwe oppervlak van deze latjes zorgde voor een goede hechting van de kalkzandmortel die als ondergrond werd aangebracht. Lijsten en ornamenten

Als laatste fase van de restauratie werden de stucplafonds in de pandgang in hun laatbarokke glorie hersteld.

werden vervolgens rechtstreeks op de natte kalkondergrond gemodelleerd. De monochrome afwerking met een witte kalkverf verleent de plafonds een lumineuze uitstraling, waarbij de reliëfs speelse licht- en schaduw effecten creëren.

In het verlengde van de noordelijke pandvleugel bevindt zich een laat-17de-eeuws trappenhuis, dat vanuit de gang verlicht wordt door een ovalen oculus. De deels bewaarde houten trap met barokke balusters verleent toegang tot het oudste bewaarde gedeelte van de historische site. Het gaat om het laat-15de of vroeg-16de-eeuwse 'Hooghuis' dat deel uitmaakte van het 'Godshuis van de Heilige Drievuldigheid'. De traditionele bak- en zandsteenstijl waarin het werd opgetrokken is van een uitzonderlijke architecturale kwaliteit.

Fraai gedecoreerde vertrekken

Even verderop in de oostelijke pandgang verleent een portaal van kalkzandsteen toegang tot de voormalige refter. Links en rechts op de omlijsting komen inscripties voor die verwijzen naar de bouwdatum van de toegang (anno 1685), naar Maria en naar Jezus, verbeeld door de Griekse afkorting

van zijn naam (IHS). Ook hier bevinden zich prachtige stucplafonds, ditmaal met florale motieven rond een vlak centraal gedeelte. Achteraan in deze ruimte staat een monumentale barokke schouw, waarvan de boezem en de mantel uit wit en zwart marmer zijn opgetrokken.

De kamer links van de refter werd vroeger verwarmd door een laat-18de-eeuwse haard in Lodewijk-XVI-stijl, opgebouwd uit een marmeren schouwmantel en een boezem van stucwerk. In het verlengde van de zuidelijke pandgang bevindt zich de kloosterkapel waarvan de sobere interieurafwerking sinds de afgelopen restauratie opnieuw te bewonderen valt.

De pandhof als kern van het klooster

Tegenover de refter bevindt zich de toegang tot de pandhof, die volledig door de kloostergang omsloten is. De grote bouwwerken die de celledoelers omstreeks 1710 uitvoerden, vonden plaats op basis van een ideologisch typeplan dat gebaseerd is op het principe 'Licht wordt woord'. In tegenstelling tot de verwachting staat in het concept niet de kapel, maar

de binnenplaats centraal. Op deze plaats openbaarde zich het goddelijke licht aan de kloosterlingen, dat als het ware omvat werd door de witte wanden van de omringende gebouwen en opgevangen werd door de ruime steekboogvormige vensteropeningen met 20ste-eeuws glas-in-lood.

De klassicerende vensters met geoorde, platte omlijstingen van blauwe hardsteen op de verdieping, markeren de cellen van de kloosterlingen. De strenge geometrie van het nieuwe kloosterpand geeft daarenboven de wil aan om bezit te nemen van de chaos en orde te scheppen. In de gevelplaat aan de zuidelijke zijde werden de opdrachtgever en de datering van de

bouw- en verbouwingswerken in marmere kapitalen vereeuwigd: 'B.F. VAN CREYNHEM P. VAN DIT CONVENT A° 1710'.

Het herinnert aan een uitermate belangrijke bouwcampagne. De toegangspoort naar de pandgang beschikt over een mooi gebeeldhouwde makelaar; omdat de attributen van het afgebeelde heiligenpersonage ontbreken is een correcte identificatie echter onmogelijk.

Tekst: Nancy Thiels

Redactie: dienst Monumentenzorg stad Mechelen

De ruime pandhof stond centraal in het ideologische typeplan van de circa 1710 door de celbroeders uitgevoerde verbouwingswerken.

Sint-Katelijnekerk

Sint-Katelijnekerkhof

In het kader van de meerjarige subsidieovereenkomst voor de verdere restauratie van de historische kerken in de Mechelse binnenstad werd in 2014 het premiedossier ingediend voor de interieurrestauratie van de Sint-Katelijnekerk. Daar ging een uitgebreide historisch-archivalische studie door Annelies Wouters aan vooraf en een bouwarcheologisch en materiaaltechnisch onderzoek door VandenBorre-Lauwers bvba. Deze onderzoeken werden maximaal op elkaar afgestemd en geïntegreerd in het dossier voor de interieurrestauratie dat het Mechelse Architectenbureau K. Beeck opstelde.

De vroegste bouwfase

De Sint-Katelijnekerk gaat terug op een kapel of een kerkje waarvan de ouderdom niet gekend is. Volgens het bouwhistorisch onderzoek vormen de viering en het koor de oudste delen. De huidige gotische kerk zou volgens enkele Mechelse kroniekschrijvers gebouwd zijn in 1336-1343. Ze overleefde ook de grote stadsbrand van 1342.

Uitbreidingen in de 15de en 16de eeuw

In de eerste helft van de 15de eeuw werd de kerk grondig verbouwd. Het onderzoek van de gebruikte steenhouwerstechnieken toonde aan dat de beide transeptarmen hun huidige vorm en omvang kregen tussen 1400 en 1420. Aan het einde van de 19de eeuw werd de datum "1409" ontdekt op het houten gewelf van de zuidelijke transeptarm, wat een verwijzing lijkt te zijn naar deze verbouwing.

Ook het koor moet toen verbouwd zijn. Aan de hand van de steenbekappingsporen worden de vier oostelijke traveeën van het schip ook in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerd.

De bouwfases volgens het onderzoek van de steenhouwchronologie door Frans Doperé. De gele kleur geeft fase I aan (12de eeuw tot ca. 1420), het oudste gedeelte van de kerk. Groen duidt op fase IIa (ca. 1400-1450), blauw geeft behouwing vanaf 1430 weer. Rood wijst op de 19de-eeuwse neogotische restauratie.

Langsdoorsnede noord (22/05/2013) © Architectenbureau K. Beeck bvba

Rond het midden van de 15de eeuw werd het schip verhoogd en werden de twee westelijke traveeën van het schip, de westgevel en mogelijk ook de doopkapel toegevoegd. Dit gebeurde vermoedelijk met de giften van het pauselijke jubileumjaar 1451; hiervan getuigt het wapen van paus Nicolaas V (1447-1455) boven het spitsboogvenster in de westgevel. Het schip kreeg toen een gotisch houten tongewelf, vergelijkbaar met dat boven de beide transeptarmen. Bij de verhoging van het schip werd een vensterzone met roosvensters ingevoegd. Waarschijnlijk verwijzen de roosvensters in de middenbeuk en de westgevel naar het rad waarop de H. Catharina werd vastgebonden en gemarteld omdat ze haar geloof niet wou afzweren. De stenen gewelven in het koor en de viering werden pas later ingebracht, rond of na 1450. In de eerste helft van de 16de eeuw verrees tegen de noordelijke zijbeuk de 'Fonteskapel'. De naam verwijst naar de rijke patriciërsfamilie Fontes, die de kapel mogelijk als bidplaats voor de familie liet oprichten. Volgens een oude volmacht bestond ze al in 1534.

Herinrichting na de godsdienstoorlogen

Tijdens de godsdienststroebeelen in 1572 en 1580 leed de kerk veel schade. Vanaf 1585 werd ze in ere hersteld. In de loop van de 16de en de 17de eeuw volgde de rijkelijke aankleding van het kerkinterieur met waardevol meubilair en kunstwerken. De gefortuneerde Isabella Danesin bekostigde in 1643 de bouw van de Sint-Jozefskapel. Ze liet er de vermaarde Mechelse beeldhouwer-architect Lucas Faydherbe ook een marmeren barokaltaar oprichten tussen 1647 en 1651. In de 17de eeuw zou ook het westelijke toegangsportaal aangepast zijn. Daarbij werd onder andere het grote spitsboogvenster in de westgevel gedeeltelijk dichtgemetseld voor de

plaatsing van een nis met beelden van de Heilige Familie. Deze ingreep werd aan het einde van de 19de eeuw weer ongedaan gemaakt.

De voorgevel van de Sint-Katelijnekerk in 1890. Het 17de-eeuwse toegangsportaal met een nis voor beelden van de Heilige Familie werd kort nadien afgebroken. a125906 © KIKIRPA Brussel

Omvangrijk mecenaat in de 18de eeuw

In de jaren 1770-1775 onderging de kerk een nieuwe, grote verbouwingcampagne onder het mecenaat van kerkmeester Carolus Van Pijperzeel. In het schip en de transeptarmen werden stenen gewelven aangebracht onder de gotische houten gewelven. De roosvensters van de middenbeuk werden verbouwd tot segmentboogvensters. De familie Van Pijperzeel bekostigde ook de nieuwe stenen kerkvloer, een doksaal met een orgel van het atelier Van Peteghem en nieuwe koorgestoelten en een preekstoel van Pieter Valckx. De zijaltaren, ook uit deze periode, werden aan het einde van de 19de eeuw weer verwijderd.

De verbouwingen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw

In 1819 werd de oude sacristie vervangen door een nieuwe, die beter verlicht en verlucht was. In 1833 werd de eerste steen gelegd van de zuidelijke Sint-

Antoniuskapel. In deze periode werden ook de Sint-Jozefskapel en de voormalige Fonteskapel samengevoegd, ten voordele van de symmetrie in het kerkgebouw. In 1837 verrees een nieuwe doopkapel tegen de noordelijke zijbeuk. Tijdens de buitenrestauratie in de jaren 1850 onder leiding van architect Jozef Schadde dook in de westgevel een dichtgemetseld roosvenster op: dat werd weer opengemaakt.

De 'restauratie' aan het einde van de 19de eeuw

Aan het einde van de 19de eeuw wou men de kerk - volgens de neogotische traditie - in haar oude luister herstellen. De Antwerpse architect Frans Baeckelmans maakte het ontwerp, de Mechelse architect Philippe Van Boxmeer voerde de verregaande restauratiewerken uit. De 18de-eeuwse gewelven werden afgebroken en de houten laatgotische gewelven werden gerestaureerd en herbeschilderd volgens sporen van de oude schilderingen. De segmentboogvensters van het middenschip werden weer verbouwd tot roosvensters. Het maaswerk van de dichtgemetselde koorvensters werd gerestaureerd volgens de aanzetssporen van de venstertraceringen. Het 17de-eeuwse barokke hoogaltaar en de 18de-eeuwse altaren in de transeptarmen

ruimden plaats voor neogotische exemplaren.

In het schip werden de sobere kapitelen vervangen door koolbladkapitelen vergelijkbaar met de twee bewaarde kapitelen uit circa 1450 tegen de westelijke schipwand. Zo kreeg de kerk rond 1900 grotendeels haar huidige uitzicht.

Het 17de-eeuwse barokke hoogaltaar werd tijdens de 'restauratie' aan het einde van de 19de eeuw vervangen door een kleiner neogotisch exemplaar. © Kerkfabriek Sint-Katelijnekerk, foto vóór 1890

Materiaaltechnisch onderzoek en proefrestauratie

Bouwarcheologisch vooronderzoek

Het bouwarcheologisch onderzoek omvatte de uitvoerige registratie van de diverse houten dakgebinten om ze aan de hand van de typologie te dateren. Aansluitend voerde het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium een dendrochronologisch onderzoek (een methode om hout te dateren

Het dakgebinte van de middenbeuk, zicht naar het westen. © VandenBorre-Lauwers bvba

door de jaarlijkse groeiringen van bepaalde bomen te onderzoeken) en een C14-analyse uit. De verkregen dateringen sluiten aan bij deze uit het bouwhistorisch onderzoek en de steenhouwchronologie.

Staalname in het dakgebinte van het koor voor het dendrochronologisch onderzoek.

Verder werd de steenhouwchronologie in kaart gebracht door specialist Frans Doperé. Hij dateerde de natuurstenen delen op basis van de bekappingstechniek: de kenmerken van de randslag of de profiellijst, het centrale gedeelte, de gebruikte werktuigen, etc. Zo splitste hij de chronologie van de bekapping van kalkzandsteen op in fasen.

Het besluit van de vooronderzoeken was dat de kern van de viering en deze van het koor uit de 14de eeuw dateren. In de loop van de 15de eeuw werden de viering en het koor verder uitgebouwd en werden het schip en de transeptarmen aan de viering toegevoegd. Vooral dankzij de

stenenhouwchronologie kon deze datering nog verfijnd worden. Frans Doperé situeert het afwerken van de stenen gewelven van de viering en het koor na 1430. De vier meest oostelijke traveeën van het schip dateert hij tussen 1400 en 1420. De twee westelijke traveeën ervan ziet hij als een uitbreiding uit 1430-1450. Talrijke bouwsporen verspreid over de kerk bevestigen de resultaten van deze steenhouwchronologie.

In de 14de en 15de eeuw waren de muren afgewerkt met één laag van een zeer dunne kalkpleister. De middenbeuk en de dwarsbeuken hadden toen een houten gewelf, waarvan de structuur bewaard is gebleven. De viering en het koor hadden een bakstenen gewelf met natuurstenen ribben.

Materiaaltechnisch onderzoek

Dit onderzoek omvatte een uitgebreid kleuronderzoek en een registratie van de bouwfysische toestand van de verschillende interieurelementen en hun afwerking. De totaalaankleding van de Sint-Jozefskapel, de Sint-Antoniuskapel en het hoogkoor werd in kaart gebracht. Zowel meubilair en beeldhouwwerk als schilderijen en textiel werden grondig onderzocht.

Vanuit een onderzoeksproject naar 15de-eeuwse schilderijen op paneel maakte Emile Gezels van de Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen van de UGent onder andere infraroodopnames van het drieliuk 'Veronica met H. Aanschijn'. "In het drieliukje zien we op de voorzijde én op de achterzijde een ondertekening in zowel droog als vloeibaar materiaal. Meestal gaat het om contourlijnen, om een ondertekening/onderschildering van het gezicht en om plooiën en arceringen in de drapering. Opvallend is het verschil in stijl van de ondertekening tussen de voorzijde en de achterzijde van de zijpanelen. Op de voorzijde treffen we voornamelijk contourlijnen en een meer

strakke en schematische aanduiding van de drapering (en ponsering), terwijl we op de achterzijde een zeer schetsmatige, creatieve en volledige ondertekening zien over het volledige paneel.” Duidelijk is ook het verschil tussen de infraroodopnames van het middenpaneel en die van de zijpanelen (voor- en achterzijden), wat de latere datering van het middenpaneel bevestigt.

Samen met het onderzoek van de schilderijen werd er een noodfixatie uitgevoerd aan de panelen van het drieluk 'Veronica met H. Aanschijn'

Het onderzoek van het kerktextiel werd uitgevoerd door Kenny Damian.

Restauratieopties en proefrestauratie

De vochtigheid van de kerk wordt continu gemeten met diverse dataloggers. Zij registreren de temperatuur en de relatieve vochtigheid tijdens de komende seizoenen. Zo kan bepaald worden in welke mate de omstandigheden in de kerk gezond zijn voor het (on)roerend erfgoed. Daarenboven wordt het vocht- en het zoutgehalte in de muren gemeten.

Restauratieopties

Het sobere, gotische bouwvolume kwam tot stand kwam in de 14de en 15de eeuw. Ook het bewaarde gedeelte van de interieuraankleding uit de 17de en 18de eeuw heeft - in vergelijking met de andere kerken in de Mechelse binnenstad - een

sobere afwerking. Het huidige interieurbeeld is dan weer grotendeels het resultaat van 19de- en vroeg 20ste-eeuwse ingrepen. De 'reconstructie' van toen greep aanzienlijk in op het globale aspect van de kerk. Het uitzicht is momenteel weinig samenhangend. De recentste kleurstellingen uit de jaren 1960 worden gecombineerd met een draagconstructie van witte natuursteen met donkere cementvoegen en een donkere, houten gewelfstructuur.

Bij de interieurrestauratie kan onmogelijk teruggedaan worden tot de oudste fase (14de-15de eeuw). Doorheen de tijd werden onomkeerbare aanpassingen doorgevoerd aan het oorspronkelijke gewelf (donkere smalle bebordingsplanken,

beschilderde houten structuren) en aan de muren (dikke, gladde pleisterlagen die aansluiten op de natuursteen, 19de-eeuwse natuurstenen kapitelen). Een restauratie naar de 18de-eeuwse toestand is evenmin te verantwoorden. De toenmalige stenen gewelven boven de middenbeuk zijn verdwenen, de rondboogvensters zijn aangepast volgens de oudere vormgeving, de kapitelen zijn gewijzigd, het barokke hoofdaltaar is vervangen door een neogotisch exemplaar ...

De best te verantwoorden restauratieoptie is om de gegroeide toestand te respecteren en om de restauratiecampagne en het meubilair uit de 19de eeuw te integreren in het totaalbeeld. Er wordt gestreefd naar een homogeen uitzicht zoals dat toen beoogd werd. Hierdoor wordt zowel de gotische, houten gewelfkap als de 17de- en 18de-eeuwse aankleding geherwaardeerd.

Proefrestauratie

Een proefrestauratie heeft meerdere doelen. Het is een manier om de verschillende technieken in realiteit te testen en te optimaliseren. Daarnaast levert ze technische, cijfermatige en financiële gegevens om het restauratiedossier en het budget te verfijnen.

Er werd onderzocht of de natuursteen opnieuw gekalkt kon worden. De 19de-eeuwse ontleistering was echter zo drastisch dat het bakstenen en natuurstenen metselwerk op meerdere plaatsen dieper kwam te liggen. Nadien werd er op de ondergrond zeer dik en strak gepleisterd. De proefrestauratie toonde aan dat de overgang van een uiterst dunne kalkpleister op natuursteen naar de dikke, gladde pleisterlaag van de late 19de eeuw, een ongewenst eindresultaat gaf.

Er werd ook een proefstaal gezet, waarbij de zichtbare natuurstenen elementen werden gereinigd. De aansluitende cementvoegen vertonen echter een zeer

storende verdonkering. Zij zullen daarom op kleur worden gebracht. Daartoe werden diverse proefrestauraties uitgevoerd tot een bevredigend eindresultaat bereikt werd.

Tijdens de proefrestauratie werden de storende, donkere cementvoegen (boven) op kleur gebracht met silicaatverf (onder).

Interieurrestauratie

De meest ideale restauratietechniek bestond erin de natuurstenen elementen te reinigen en de storende voegen op kleur te brengen. Deze techniek zal ook worden toegepast op de 19de-eeuwse kapitelen, de raamomlijstingen, de druiplijsten ... Als afwerking wordt gestreefd naar het nu nog zichtbare beeld van de vieringpijlers na de 19de-eeuwse restauratiefase.

De muren en gewelven krijgen een zandsteenachtige, beige kleur, die aansluit bij de natuursteen en bij de oudste afwerkklagen op de natuursteen. De sobere, homogene kleurstelling op de natuursteen en op de bepleisterde delen sluit aan bij het originele

Deze ongedateerde interieurfoto van de Sint-Katelijnkerk toont de centrale beuk, de Sint-Antoniuskapel en de Sint-Jozefskapel. Rechts de Sint-Antoniuskapel met een monochrome kleurstelling. b19812 © KIKIRPA Brussel

aspect van de kerk. Het gotische gewelf en het waardevolle 17de- en 18de-eeuwse meubilair zullen hierdoor meer tot hun recht komen. De houten gewelven en hun 19de-eeuwse polychromie worden behouden en gereinigd.

De Sint-Antoniuskapel en de Sint-Jozefskapel werden later aan de kerk toegevoegd en ontsnapten doorheen de tijd aan drastische restauratieve ingrepen. Dit maakt dat ze vandaag een apart verhaal vertellen.

De **Sint-Jozefskapel** vertoont een monochrome, grijsbeige afwerking. Naast het bijzonder waardevolle 17de-eeuwse altaar van Lucas Faydherbe is ook de aansluitende schaduwschildering behouden: er werden twee zwartschilderingen teruggevonden onder een latere marmerschildering. De kapel wordt gerestaureerd naar de 17de-eeuwse toestand: een effen witte afwerking voor wanden en plafonds, zwarte sokkels en een reconstructie van de zwartschildering rond het altaar.

Op historische foto's heeft de **Sint-Antoniuskapel** een monochrome kleurstelling en zwarte sokkels. Tijdens het kleuronderzoek bleek dat er nog een oudere afwerking zit onder de zichtbare sjabloonschildering achter het altaar. We veronderstellen dat deze bruinbeige

De twee schaduw-schilderingen aan weerszijden van het Sint-Jozefsaltaar.

marmering overeenkomt met de oudste teruggevonden kleuren op het altaar zelf (oker, beige). De samenhang van beide kleurstellingen ondersteunt deze veronderstelling. Door de slechte staat van de afwerkingen en het homogene resultaat van de voorgaande afwerkingen, wordt de Sint-Antoniuskapel gerestaureerd naar de toestand uit 1866. Ze krijgt een beige marmering achter het altaar, gecombineerd met een monochroom witte afwerking voor de wanden en plafonds en zwarte sokkels voor de muren.

Tekst:
Annelies Wouters (bouwhistorica), Hugo VandenBorre en An De Waele (VandenBorre-Lauwers bvba) en Elfi Hermans (Architectenbureau K. Beeck bvba)

Redactie:
Sofie Stevens en Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Begijnhofkerk

Nonnenstraat 28

Begijnen binnen en buiten de muren

De eerste vermelding van begijnen in Mechelen dateert van 1209, toen ze een huis in de huidige Begijnenstraat betrokken. Vijftig jaar later kregen ze van de bisschop van Kamerijk de toelating om zich buiten de stadsmuren te vestigen, aan de grachten tussen de Dijle en de huidige Antwerpsesteenweg. Op deze 'begijnenweiden' telde het begijnhof in zijn hoogdagen liefst 1500 bewoonsters. De godsdienstoorlogen tijdens de tweede helft van de 16de eeuw maakten een abrupt einde aan deze bloei. Uit vrees dat het Groot Begijnhof als uitvalsbasis zou dienen voor de protestanten, werd het in 1578 preventief gesloopt en moesten de begijnen terugkeren naar de binnenstad. Na een tijdelijk verblijf in het Keizershof kregen ze in 1595 de toelating om een nieuw hof op te richten, ditmaal binnen de stadsmuren. Ze kregen daartoe een dun bevolkte wijk aan de stadsrand toegewezen, waar het nieuwe Groot Begijnhof tot stand kwam.

Een eerste kerk (1595-1628)

Op hun nieuwe hof richtten de begijnen meteen een nieuwe kerk in voor de dagelijkse misvieringen. Het is nog niet zeker waar dit gebouw zich bevond. Vermoedelijk maakten ze gebruik van de kapel van de vroegere Refuge van Boudelo in de Nonnenstraat. De kapel was wellicht van meet af aan te klein voor de snel groeiende begijnenpopulatie: al in 1616-1617 werd ze uitgebreid of zelfs gedeeltelijk herbouwd. Hoogstwaarschijnlijk gebeurde dit op een gedeelte van de kloostertuin van de cellobroeders, die twee jaar voordien onder druk van de begijnen naar de Nokerstraat

waren verhuisd. Tien jaar later bleek het gebouw alweer te klein. In 1626 lieten de begijnen aan aartsbisschop Jacobus Boonen weten dat ze zich verplicht zagen een nieuwe kerk te bouwen, de huidige begijnhofkerk.

Een nieuwe kerk met eigentijds ontwerp

De rekeningen van kerkmeesteres Joanna Backx vermelden in 1628 de eerste betalingen voor de afbraak van het bestaande bedehuis. Op 15 juni 1629 legde aartsbisschop Boonen de eerste steen voor de fundering van de nieuwe kerk, in het bijzijn van het stadsbestuur. Dat men met de bouw van de fundamenten wachtte tot na de afbraak van het oude gebouw doet vermoeden dat de huidige kerk ten minste gedeeltelijk op de plaats van de vorige staat. Hoewel sommigen het ontwerp van de begijnhofkerk aan de jezuïet Pieter Huysens (1577-1637) toeschrijven, bedankte het bestuur van het begijnhof hem al in september 1630 voor bewezen diensten. Ofwel omdat de plannen niet aan de wensen voldeden, ofwel omdat er zich een persoonlijk conflict voordeed. Meteen daarop richtten de begijnen zich tot Jacques Francquart (1582-1651), hofschilder en -architect van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Hij ontving zijn eerste betaling in november 1630 en leidde de bouw van de kerk minstens tot kort voor de inwijding in 1647. Hoewel de naam van de Mechelse beeldhouwer-architect Lucas Faydherbe (1617-1697) vaak vernoemd wordt in verband met de bouw van de kerk, is het waarschijnlijker dat hij een gedeelte van de interieurinrichting op zich nam.

De Mechelse begijnhofkerk, hier afgebeeld door Auguste Van den Eynde (1822-1861), geldt als een typevoorbeeld van de barokke kerkenbouw in onze gewesten.

Vermoedelijk werkte Francquart na zijn aanstelling een volledig nieuw ontwerp uit, rekening houdend met de bestaande fundering. Iets soortgelijk had hij in 1616 al ondernomen met de Brusselse jezuitenkerk, waarvoor hij nieuwe gevel- en interieurplannen had uitgetekend vertrekkend vanaf de bestaande, vijf meter hoge muren van zijn voorganger. Aan de basis van Francquarts ontwerp voor de Mechelse begijnhofkerk lag de idee om de Italiaanse - en dan hoofdzakelijk Romeinse - barokvoorbeelden te integreren in een streekeigen vormgeving, die niet volledig brak met het verleden. De uitgelengde driedelige opstand met superpositie van de drie klassieke ordes wijkt af van de meer horizontale opvatting van het barokke oervoorbeeld, de Romeinse Il Gesùkerk van Vignola (1568-1576), en werd een typevoorbeeld van de barokke kerkbouw in onze streken. Ook in het interieur werd de italianiserende strekking doorgevoerd, met onder andere rondboogarcades tussen pijlers met Korintische pilasters en een gekornist hoofdstel. De gedrukte kruisribgewelven op brede gordelbogen gaan dan weer terug op de beproefde gotische bouwwijze.

Bouw van de kerk (1629-1638)

Hoewel de werken aan de fundering van de kerk al in 1629 aanvatten, duurde het nog een jaar voordat 'de eerste steen boven de aarde' gelegd werd. Deze vertraging was vermoedelijk te wijten aan de wisseling van architect. Na de aanstelling van Francquart verliepen de werken erg vlot: op acht jaar tijd stond de hele kerk onder dak.

In 1631 werd de sokkel voltooid. Het jaar nadien waren de buitenmuren al tot op kroonlijsthoogte gevorderd. In 1636 werden de laatste partijen bak- en zandsteen aangekocht; datzelfde jaar werd vermoedelijk de centrale lichtbeuk voltooid. Het jaar daarop werden de houten dakstructuren aangebracht. Eveneens in 1637 plaatste de timmerman de klokkenstoel in de toren. Aangezien de toren later niet meer gewijzigd werd, kunnen we besluiten dat deze toen al zijn huidige hoogte bereikt had. In het voorjaar van 1638, precies tien jaar na de start van de werken, droeg pastoor Dismas Ellewouts de eerste mis op in de nieuwe begijnhofkerk. Die was echter verre van voltooid.

De bouw van de kerk had een enorme investering gevegd, die de middelen van het begijnhofbestuur had uitgeput. Om die

reden was alleen het onderste register van de voorgevel met zandsteen bekleed. Bovendien ontbrak het geld voor de inrichting van het gebouw.

Inrichting van de kerk (1638-1647)

Na de ingebruikname van de kerk gaf het begijnhofbestuur voorrang aan de terugbetaling van een gedeelte van de leningen. De kerk werd dan maar ingericht met meubilair uit het oude gebouw. Pas in 1644, nadat ongeveer een derde van het geleende kapitaal was afgelost, werd de draad weer opgenomen met het plaatsen van de gewelven. Deze werken eindigden in de zomer van 1645 en stonden vermoedelijk nog onder het toezicht van architect Jacques Francquart, die dat jaar echter chronisch ziek werd.

Het geldgebrek van de bestuursters was nog niet volledig achter de rug. Voor de inrichting van de kerk was men dan ook aangewezen op de vrijgevigheid van een aantal vermogende begijnen, die tot nog toe grotendeels anoniem blijven. Het zijn deze begijnen die instonden voor de plaatsing van de tien barokke muurtaartjes tegen de pilasters van de buitenmuren omstreeks 1643. Volgens onderzoeker Jef Stoffels ontstond rond deze tijd ook het idee om in iedere travée van de zijbeuk de muurvlakken rond het venster te behangen met telkens een vijftal schilderijen binnen een bepaald thema. Het duurde enige jaren vooraleer deze schilderijenensembles voltooid waren, maar ze bepaalden tot aan de Franse inval in 1796 in grote mate het interieuruitzicht van de kerk. In de nasleep van deze revolutionaire periode verdween ongeveer twee derde van het volledige schilderijenbestand.

Zicht op het koor van de begijnhofkerk met de gewelvschilderingen van Antwerpenaar Jan Coossiers en het hoogaltaar dat in 1669 werd besteld bij beeldhouwer Jasper van den Steen.

Pastoor Servranckx werkt de kerk af (1656-1682)

Toen Carolus Servranckx in 1651 ingehuldigd werd als nieuwe pastoor, was het hofbestuur nog volop verwickeld in de uitbreiding van de gemeenschap. Om de grote instroom van devote dames in goede banen te leiden werden bijkomende terreinen in de Vrouw Van Mechelenstraat aangekocht en verkaveld. Pas toen deze financiële horde genomen was, konden er opnieuw middelen vrijgemaakt worden voor de kerk. In 1656-1657 werden de twee bovenste registers van de voorgevel, die tot dan toe voorzien waren van een bakstenen wachtgevel, bekleed met natuursteen. Het is pas vanaf dit ogenblik dat het beeld van 'God de Vader' in de geveltop gerealiseerd kan zijn. Nog geen tien jaar later, in 1665, werd de voorgevel opnieuw in de stellingen geplaatst. Vermoedelijk was er bij de afwerking van de bovenste registers minderwaardige steen gebruikt, waarvan de slechte delen toen afgekapt werden.

Pastoor Servranckx zag er geen graten in om zelf te investeren in de afwerking van de kerk. Op eigen kosten liet hij de Antwerpse schilder Jan Cossiers (1600-1671) drie doeken aanbrengen in het gewelf van het koor met betrekking tot de 'Calvarie'. Hij bestelde zelf ook 'de Hemelvaart van Maria' van Lucas Franchois de Jonge, één van de twee schilderijen die werden aangebracht in het nieuwe hoogaltaar, dat in 1669 was besteld bij Jasper van den Steen. Dezelfde van den Steen, de grote concurrent van Lucas Faydherbe, werd in 1677 ook onder de arm genomen toen er nogmaals geïnvesteerd moest worden in de voorgevel. De rekenposten lijken aan te geven dat pas op dat ogenblik het lijstwerk van de geveltop en de vleugelstukken van het tweede register gerealiseerd werden. Vermoedelijk werd toen ook een gedeelte van het reliëf van 'God de Vader' herkapt, dat wellicht twintig jaar voordien ook in weinig kwalitatieve steen was uitgevoerd.

De inzet van pastoor Servranckx voor de afwerking van 'zijn' kerk had zijn vruchten afgeworpen: toen hij in juli 1682 overleed was de begijnhofkerk vrijwel volledig afgewerkt.

Afwerking en onderhoud in de 17de en 18de eeuw

Het kerkinterieur werd in de loop van de 17de en de 18de eeuw verder verfraaid, onder meer met een hoofd- en een zijportaal en met enkele meubelstukken. De nadruk lag echter vooral op het behoud van wat al aanwezig was. Zowel aan het exterieur als aan het interieur vonden op geregelde tijdstippen onderhoudswerken plaats. Af en toe werd er ook echt gerestaureerd. Zo werd de voorgevel in 1763 nog maar eens in de stellingen geplaatst. De grote hoeveelheid aangekochte baksteen doet vermoeden dat deze gedeeltelijk werd heropgebouwd; alleszins werd het reliëf van 'God de Vader' vakkundig hersteld. Ingrijpende wijzigingen

aan de begijnhofkerk kwamen er pas eind 19de eeuw op initiatief van pastoor Sandycck.

Pastoor Sandycck (1851-1881) neemt initiatief

Gedurende de eerste jaren van de ambtstermijn van pastoor Sandycck bleef de begijnhofkerk vrijwel onaangeroerd. Alle aandacht en middelen gingen naar het renoveren en optimaliseren van de overige eigendommen van de kerkfabriek. Vanaf de jaren 1860 wijdde de man echter zijn verdere leven - en een goed deel van zijn persoonlijk vermogen - aan de verfraaiing van de kerk. Zijn eerste initiatief was de vervanging van de beide zijaltaren door eigentijdse exemplaren. Vervolgens liet hij het volledige kerkinterieur beschilderen in een gedurfde kleurencombinatie, die sinds 1873 het uitzicht van de kerk bepaalt.

Ook een derde beeldbepalend initiatief - de plaatsing van de figuratieve glasramen in de zijbeuken - werd aangevat door pastoor Sandycck. In 1884 bestelde hij op zijn kosten het eerste glas-in-loodraam bij de Brugse firma Grossé-De Herde, die ook de overige ramen zou aanleveren. Door de hoge kostprijs van het glaswerk nam de volledige plaatsing vijftien jaar in beslag, zodat pastoor Sandycck de voltooiing van zijn levenswerk niet meer kon meemaken. De glasramen vertonen echter zowel thematisch als stilistisch een grote eenheid, wat bewijst dat er van bij de aanvang een vastgelegd concept werd gevolgd. De zes ramen aan de zuidzijde (zijde van de preekstoel) stellen tafereelen uit het leven van Christus voor. De exemplaren aan de overzijde zijn gewijd aan de drie belangrijkste heiligen die in de kerk werden vereerd: Catharina, Alexius en Ursula.

Na de voltooiing van deze grootschalige werken schakelde de kerkfabriek voornamelijk over op onderhoud. Ongeveer een eeuw later bleek dit echter niet meer voldoende.

Moeizame start van de buitenrestauratie

In de jaren 1980 werd het duidelijk dat de begijnhofkerk nood had aan een grondige buitenrestauratie. De Mechelse architect Alfons Roose werkte in opdracht van de kerkfabriek een restauratiedossier uit, maar overleed vooraleer dit uitgevoerd kon worden.

In 1995 werden de architecten Johan Van Lysebeth en Erik Verbeeck aangesteld - ditmaal in opdracht van het Mechelse stadsbestuur, dat het bouwheerschap had overgenomen - om het dossier van architect Roose aan te passen 'aan de huidige inzichten en moderne restauratietechnieken'. Door de omvang van de werken werd beslist de exterieurrestauratie op te splitsen in vier fasen van telkens één gevelvlak.

De gedeeltelijk gerestaureerde voorgevel van de begijnhofkerk anno 2011. © Focus-In, Lint

In juni 2000 ontving het stadsbestuur een premie voor het uitvoeren van de eerste en meest omvangrijke fase, de restauratie van de voorgevel. Vier jaar later, toen enkel de twee bovenste gevelregisters gerestaureerd waren, bleek het beschikbare budget opgebruikt. Daarom werd beslist om de restauratie van het onderste gedeelte van de voorgevel te betrekken bij de dossiers van de zijgevels.

Meerjarige subsidieovereenkomst brengt soelaas

Eind 2011 ondertekende minister Geert Bourgeois een meerjarige subsidieovereenkomst voor de verdere restauratie van de historische kerken in de Mechelse binnenstad. Deze overeenkomst voorziet in voldoende budget voor de voltooiing van zowel de buitenrestauratie (2014-2017) als van de navolgende binnenrestauratie (2017-2021). In aansluiting op deze overeenkomst sloot het stadsbestuur in 2012 een overeenkomst met het gespecialiseerde architectenbureau Studio Roma uit Kessel-Lo voor de opmaak van het dossier voor de verdere buitenrestauratie.

De uitvoering werd opgesplitst in twee delen, die weliswaar tegelijkertijd worden uitgevoerd. Het eerste lot omvat de bouwkundige werken aan onder meer gevels, daken, schrijnwerk en smeedwerk, uitgevoerd door de firma Monument-Vandekerckhove uit Ingelmuster. Het tweede deel omvat de restauratie van het glas-in-lood, die in handen is van Verstraete-Vanhecke uit Wilrijk. De werken - die alles samen net geen vijf miljoen euro zullen kosten - gingen van start op 20 oktober 2014 en zullen zeker nog tot het voorjaar van 2017 duren. De witstenen parementen en de glasramen vormen daarbij de grootste uitdagingen.

Natuursteen

De gevelrestauratie gaat uit van een zachte restauratie met maximaal respect voor de oorspronkelijke bouwmaterialen. Na het afkappen van de verweerde gipskorsten wordt het parement zacht gereinigd met een rotatie-wervelsysteem. Daarbij wordt de gevel onder lage druk bestraald met een mengsel van water, lucht en olivine - een mineraal met olijfgroene kleur dat minder schadelijk is voor de omgeving dan zand. De draaiende beweging

Detail van een verweerde voluut in Lediaanse kalksteen vóór restauratie. © architectenbureau Studio Roma

van de straal schuurt de vervuiling zachtjes weg, zonder de steen of zijn patine te beschadigen. Als de verwerking enkel het uitzicht verstoort, blijft de natuursteen behouden en eventueel bijgewerkt met een reparatiemortel.

Enkel stenen die niet meer in staat zijn om hun dragende en/of waterafvoerende functie te vervullen worden vervangen. Door de zeer slechte staat van sommige partijen natuursteen gaat het echter nog steeds over aanzienlijke hoeveelheden nieuwe steen. Indien mogelijk wordt er gebruik gemaakt van de oorspronkelijke Lediaanse kalksteen, die nog steeds ontgonnen wordt in de streek rond het Oost-Vlaamse Balegem. Omwille van de beperkte laaghoogtes van de beschikbare Lediaan - de stenen hebben een maximale hoogte van ongeveer 14 cm - is men voor de grotere formaten aangewezen op een andere steensoort. Momenteel wordt er een proefrestauratie uitgevoerd met 'Saint-Maximin' een witgele kalksteen die wordt ontgonnen ten noorden van Parijs en verkrijgbaar is in grote formaten.

Onstabiele gevelstukken worden vastgezet met metalen ankers en groutinjectionen. Tenslotte wordt ook het voegwerk grondig gecontroleerd en eventueel hernomen met een gepaste kalkmortel.

Glasramen

Door gebrek aan onderhoud en door vandalisme verkeerde het glas-in-lood in een erbarmelijke toestand. Door de grote waarde van de glasramen - laat 19de-eeuws gebrandschilderd glas in de zijbeuken en 18de-eeuws of zelfs 17de-eeuws glas in de lichtbeuk - was een bijzondere aanpak noodzakelijk.

Detail van een blank glas-in-loodraam vóór restauratie.

Alle panelen werden gedemonteerd en zullen in het atelier van de glazenier gerestaureerd worden. Na een voorzichtige reiniging worden de gebroken glaskalibers verlijmd en worden de verdwenen of onherroepelijk beschadigde stukjes vervangen, waarna de panelen (plaatselijk) herlood worden. Om ze te beschermen tegen weersinvloeden en vandalisme zullen de glasramen iets dieper teruggeplaatst worden en aan de buitenzijde afgeschermd worden met een transparante voorzetbeglazing.

Tekst: Patrick De Greef, lic. hist.; Marc Debatty en Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Klooster van de ongeschoeide karmelietessen - Indaver

Dijle 17A

De orde van de karmel

De orde van de karmel ontstond op de gelijknamige berg, vlakbij wat nu de Israëlitische stad Haifa is. In de 12de eeuw vestigden verscheidene pelgrims zich op de berg Karmel - volgens de traditie ooit de woonplaats van de profeet Elia - om er naar zijn voorbeeld als kluizenaars te leven. Deze groep groeide aan het begin van de 13de eeuw uit tot een erkende orde met een strikte leefregel, gericht op stil gebed, armoede en handenarbeid. Enkele decennia later - rond 1235 - dwong de islamitische verovering van het Heilige Land de karmelieten om hun berg te verlaten en naar Europa te trekken. Daar kregen ze vooral tijdens de 14de eeuw navolging, met de stichting van vele kloosters als resultaat.

Net zoals voor de karmelieten kan er voor hun vrouwelijke ordegenoten, de karmelietessen, geen echte stichter aangeduid worden. We kunnen enkel stellen dat ze in de loop van de 15de eeuw officieel erkend werden.

Geschoeid of ongeschoeid

Allerlei omstandigheden - zoals het streven naar universitaire titels en inkomsten en de moeilijkheid om te vasten tijdens de verschillende pestepidemieën - leidden er toe dat de strenge leefregels van de karmelorde geleidelijk aan versoepeld werden. De daardoor ontstane 'misbruiken' leidden tot verscheidene hervormingsbewegingen. De meest effectieve hervorming kwam er dankzij Teresa van Avila, die vanaf 1562 de oude, strenge leefregel opnieuw invoerde in verscheidene karmelieteskloosters. Dankzij de hulp van Johannes van het Kruis vond deze hernieuwde regel ook ingang in sommige mannelijke kloosters. Deze hervormingsbeweging leidde tot het ontstaan van de strenge 'ongeschoeide' en de vrijere 'geschoeide' stroming binnen de karmel.

Karmelietessen in de Sint-Janstraat

De karmelieten zouden zich al in de 13de eeuw in Mechelen gevestigd hebben. Pas in 1616 krijgen we zekerheid over de aanwezigheid van hun (ongeschoeide) ordegenotes, toen het stadsbestuur door de aartsbisschop Albrecht en Isabella werd gevraagd om een vestiging van de karmelietessen toe te laten binnen de stadsmuren.

Het in 1783 in beslag genomen klooster van de Mechelse karmelietessen in de Sint-Janstraat volgens August Van den Eynde (1822-1861).

Mechelen kende op dat ogenblik echter een toevloed van roomse kloosterlingen die het toenemende radicalisme in de protestantse Noordelijke Nederlanden ontvluchtten. Het stadsbestuur was daarom fel gekant tegen de vestiging van nog een nieuw klooster, maar moest zwichten onder zware druk van landvoogdes Isabella, die de Heilige Teresa zelf nog had gekend.

De stichting in Mechelen dateert van 30 oktober 1616. De karmelietessen - soms ook thesianen genoemd naar de Heilige Teresa van Avila - vonden een onderkomen in de Sint-Janstraat, waar ze bijna twee eeuwen verbleven. Zoals vele andere geestelijke instellingen konden ook de karmelietessen echter niet ontsnappen aan de hervormingsdrang van de Oostenrijkse keizer Jozef II (1741-1790). Zijn decreet van 1 maart 1783 'betreffende de onnutte kloosters' leidde ook in de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden tot de volledige afschaffing van de orde. De antiklerikale stroming van de Franse Revolutie kort daarop dreef de vroegere karmelietessen nog verder uit elkaar.

Opnieuw in Mechelen

Aan het begin van de 19de eeuw slaagden enkele groepjes karmelietessen er in om zich op enkele plaatsen opnieuw tot een kloostergemeenschap te verenigen. Vanuit deze heropgerichte kloosters volgden geleidelijk aan nieuwe stichtingen, ook in Mechelen. In 1844 namen de karmelietessen van het Oost-Vlaamse Dendermonde het initiatief om een nieuw klooster te stichten in Mechelen. Daarin werden ze gesteund door volksvertegenwoordiger Pierre Verwilghen uit Sint-Niklaas (1796-1846), een bekend weldoener van scholen, kloosters en katholieke missies. Omdat het vroegere klooster in de Sint-Janstraat op dat moment al tien jaar in handen was van de apostellinnen, moeten ze echter op zoek naar een nieuwe locatie.

In mei 1845 bood de gelegenheid zich aan met de verkoop van de danszaal 'Cendrillon'. Deze dansgelegenheid - gesitueerd op de plek van het afgebroken artilleriearsenaal van Karel V - bevond zich op een groot, vrijwel onbebouwd perceel tussen de Adegemstraat en de Dijle, omgeven door metershoge muren. Dat maakte het volgens de verkoopannonce in een toenmalige krant '... een ideaal terrein voor de bouw van een geestelijk gesticht...'. Op 23 mei 1845 werd de koop gesloten voor de prijs van 16.500 francs.

Het artilleriearsenaal van Karel V

Op de plek waar de Mechelse ongeschoeide karmelietessen in 1845-1860 een nieuw klooster bouwden bevond zich oorspronkelijk het zogenaamde 'Hof van Vlaanderen'. Deze residentie, waarvan de tuin zich sinds het einde van de 15de eeuw uitstrekte tot tegen de Dijle, werd in 1520 verkocht aan keizer Karel V. Die liet over de hele lengte van het terrein twee lange, parallelle gebouwen optrekken die eeuwenlang dienden als artilleriesmagazijn. Dit artilleriearsenaal werd aan het einde van de 18de eeuw door de Franse bezetter als nationaal goed verkocht en grotendeels afgebroken.

De evenwijdig aan elkaar opgestelde gebouwen van het artilleriearsenaal hadden grote poorten voor het laden en lossen van kanonnen. Vooraan liggen stapels kanonballen.

Een nieuw klooster (1845-1846)

Na de aankoop van het terrein ging het snel voor de Mechelse karmelietessen. Omdat de kleine en grote dansaal in een te slechte toestand bleken om onderdak te bieden aan de zusters, betrokken ze tijdelijk twee kleine woningen aan de Adegemstraat die in de koop begrepen waren. Op 11 oktober 1845 arriveerden de meubels en de bagage per schip uit Dendermonde. Twee dagen later namen de zusters Bidard, Tibbaut, Meulenezyer, Vandemeutter en Gouman hun intrek in de woningen aan de Adegemstraat. Ze zetten zich meteen in voor de bouw van het klooster. Niet alleen door inkomsten te vergaren via breiwerk en het verbouwen van groenten, maar ook door zelf de handen uit de mouwen te steken op de bouwwerf.

Volgens de eigen kloosterkroniek werd kort na de aankoop in 1845 het bouwplan van het klooster ontworpen. Dat gebeurde volgens de richtlijnen van de orde, die eeuwenlang vrijwel ongewijzigd waren gebleven. Uitgangspunt was de beslotenheid van de gemeenschap, die geen rechtstreeks contact mocht hebben met de buitenwereld. Om de clausuur niet te doorbreken was het grootste gedeelte van de gebouwen alleen toegankelijk voor de zusters.

Het slotklooster omvatte de grote binnentuin, de pandgang en drie van de vier aangrenzende vleugels. De vierde vleugel, de kloosterkapel, was wel toegankelijk voor buitenstaanders, die er de misvieringen konden bijwonen. Tijdens de vieringen namen de zusters plaats in hun eigen koor, dat via een houten traliewerk uitzag op het hoogaltaar en zelfs voorzien was van een doorgeeffluik voor de hosties. Ook in het buitenklooster - een afzonderlijke vleugel aan de Adegemstraat - waren personen toegelaten die niet tot de gemeenschap behoorden. Hier bevonden zich de spreekkamers en de vertrekken waar de zieke bewoonsters eventueel een dokter

konden ontvangen. Er was verder onder meer ook een vertrek waar de hosties werden verkocht, die door de zusters in het klooster gemaakt werden.

Detail uit het grondplan van het klooster in 1957. Het slotklooster met de binnenplaats, pandgang, kloostervleugels (rood) en het zusterkoor (donkerrood) was volledig afgesloten van de kapel (lichtgroen) en het buitenklooster (donkergroen).

Een eerste vleugel (1845-1846)

Hoewel er al in 1845 een ontwerp op tafel lag voor het hele klooster, moest de bouw door een gebrek aan middelen gefaseerd worden. In eerste instantie was er maar voldoende geld voor de achterste tuin vleugel. Op 2 juli 1845 begon meester-metser Van Horenbeeck-Seghers de fundamente uit te graven en op de 25ste van dezelfde maand legde eerwaarde J.-B. Pauwels de eerste steen.

In het voorjaar van 1846 waren het priestergedeelte van de kapel en het

aangrenzende koor van de zusters voltooid. In augustus van dat jaar waren ook de kloostercellen op de verdieping afgewerkt en verhuisden de zusters naar daar. Er werd meteen ook begonnen aan de fundamenten van de tweede vleugel langs de Kaardenstraat en van de kloosterkapel. Op 13 augustus 1846 legde de Mechelse deken Bosmans de eerste steen. Nauwelijks vier maanden later vielen de werken echter al stil door het overlijden van Pierre Verwilghen, de voornaamste mecenas van het klooster.

De tweede fase (1849-1850)

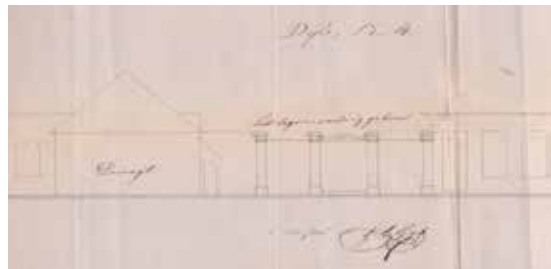
Met de hulp van enkele weldoeners konden in 1849 de werken aan de tweede vleugel en de kapel hervat worden. De kapel was iets minder diep dan de in aanbouw zijnde vleugel, waardoor er aan de Adegemstraat een kenmerkend voortuintje ontstond. Een jaar later volgde de voltooiing en op 15 oktober 1850, de feestdag van de Heilige Teresa van Avila, wijdde kardinaal Sterckx de nieuwe kloosterkapel. Die was toen nog niet helemaal voltooid: verschillende eigentijdse tekeningen tonen het onafgewerkte bovendeel van de voorgevel. De bakstenen

Deze tekening van J.B. De Noter uit circa 1850 toont het onafgewerkte bovendeel van de kapelgevel. Links daarvan de poort van het artilleriearsenaal die diende als kloostertoegang.

wachtgevel stond in schril contrast met het onderste niveau, dat met de centrale deur met driehoekig fronton, flankerende nissen, pilasters en kroonlijst al wel de beoogde allure uitstraalde.

Ook de rest van het klooster wachtte op voltooiing. In 1855 diende overste Bidard een bouwaanvraag in voor de bouw van de huidige afsluitmuur aan de Dijle. Vermoedelijk werden toen ook de kleine en de grote danszaal van 'de Cendrillon', die tegen deze muur aanleunden, afgebroken. Zoals de plannen van J.E. Geys aantonen was het aanvankelijk de bedoeling om het oude wachtlokaal van het artilleriearsenaal - dat stadseigendom was - te behouden.

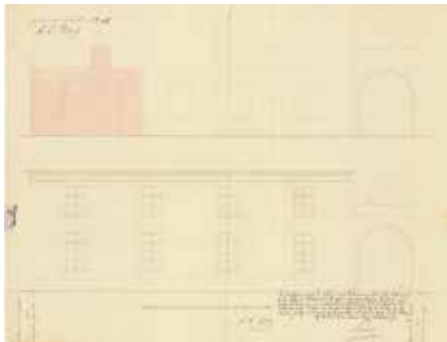

De oude afsluitmuur aan de Dijle en het oude wachtlokaal van het artilleriearsenaal werden in 1855 afgebroken en vervangen door een nieuwe afsluitmuur.

De bouw van de nieuwe muur zette de buurtbewoners er echter toe aan om aan het stadsbestuur de afbraak van het wachtlokaal te vragen. Naar hun mening nodigde het oude en volledig vervallen gebouwtje uit tot het achterlaten van allerlei afval en stond het bovendien ook in de weg van het laden en lossen op de Dijlekaaien. De gemeenteraad toonde begrip voor hun standpunten en liet het wachtlokaal nog datzelfde jaar afbreken.

De afwerking van het klooster (1858-1860)

Pas in 1858 kon - dankzij onverwachte steun - de bouw van de laatste kloostervleugel aangevat worden. Ook het optrekken van het buitenklooster, waar niet-kloosterlingen toegelaten werden, ging toen van start. Omdat het buitenklooster zich aan de Adegemstraat bevond, moest daarvoor een bouwdoossier ingediend worden bij het stadsbestuur. De plannen, opnieuw opgesteld door J.E. Geys, tonen hoe de twee kleine woningen waar de zusters in 1845-1846 hadden verbleven moesten wijken voor een zeer sobere lijstgevel van twee bouwlagen. De gotische poort van het oude artilleriearsenaal bleef behouden als toegang tot het nieuwe buitenklooster.

De twee kleine woningen aan de Adegemstraat ruimden in 1858 plaats voor het buitenklooster.

Op 25 mei 1860 waren de werken voltooid en konden de Mechelse ongeschoeide karmelietessen officieel erkend worden als een slotklooster. De wijding van de kapel liet nog op zich wachten tot 2 mei 1870, toen bisschop Anthonis de kapel en het klooster onder de bescherming plaatste van de Heilige Jozef en de Heilige Teresia.

Deze foto uit 1907 toont de volledig afgewerkte voorgevel van de kapel aan de Adegemstraat.

Het is niet duidelijk of de voorgevel van de kapel op het moment van de wijding al volledig afgewerkt was. Een foto van de voltooidde façade uit 1907 leert ons dat dit alleszins voordien gebeurde. De foto toont een neoclassicistische gevel met tot bovenaan doorgetrokken pilasters. Centraal onder een rondbooglijst prijkte een beeld van de Sint-Jozef, van een momenteel nog onbekende beeldhouwer. De geveltop was afgewerkt als een driehoekig fronton met een centrale afbeelding van 'God ziet u' in een stralenkrans. De gevelvlakken waren toen vlak bepleisterd en wit geschilderd; de decoratieve delen waren vermoedelijk afgewerkt in een lichte kleur. Ook het interieur van de kapel was op dat moment waarschijnlijk al voltooid. De volledig beschilderde ruimte werd aan beide zijden verlicht door vijf grote spitsboogvensters met metalen ramen. Pilasters met

composietkapitelen droegen een grote kroonlijst, waarop de kruisgewelven vertrokken. Het vlakke koor werd bekroond door een grote wandschildering van de Nederlandse kunstenaar Cuypers. Het verbeeldt hoe de karmeliet Simon Stock, omringd door karmelieten en karmelietessen, een bruin wollen scapulier ontvangt van Onze-Lieve-Vrouw van de berg Karmel. Op de kapelwanden had een zekere Van Dyck de staties van de kruisweg op bijna levensgroot formaat geschilderd.

Kluzenaars in eigen tuin

Het voltooide klooster werd bijna 140 jaar lang door de gemeenschap bewoond. In al die tijd ondergingen de gebouwen weinig wijzigingen. Het klooster gleed mee op de golven van de tijd en vormde een oase van rust in een steeds dichter bebouwde en -bevolkte stad.

Om zich nog verder van de wereld te kunnen afzonderen bouwden de karmelietessen in hun tuin enkele kluisen, nauwelijks groter

dan een kloostercel. Iedere zuster kreeg af en toe de kans om zich gedurende een tiental dagen terug te trekken in één van deze gebouwtjes. Ze konden er - in alle eenzaamheid en vrijgesteld van de dagdagelijkse taken - door gebed en bezinning hun band met God versterken. Drie van deze unieke gebouwtjes, met hun eigen tijdsgebonden architectuur, bestaan nog steeds. De oudste kluis 'Bethanië' dateert uit 1923. Tegen de muur van de sacristie bevindt zich 'Bethanië II', oorspronkelijk gebouwd als tuinhuis en pas in 1965 omgevormd tot kluis. De architecturaal meest uitgesproken kluis 'Nazareth' verving in 1987 zijn voorganger uit 1921.

Kluis Bethanië, gebouwd in 1923, werd door de zusters gebruikt tot ongeveer 1960.

De tijden veranderen

De Mechelse karmelietessen doorstonden de beide Wereldoorlogen relatief goed. De geleidelijke ontkerkelijking van de samenleving vanaf de jaren 1950 liet echter ook haar sporen na op de gemeenschap en op het klooster. Door het terugvallend aantal gelovigen dat in de kapel de mis kwam bijwonen, was deze te groot geworden. Om kosten te besparen, lieten de zusters daarom in de kapel een klein lokaal bouwen dat gemakkelijker te verwarmen was. Om dezelfde reden werd ook de ondertussen ontleisterde voorgevel van hun bedehuis niet meer in zijn oude luister hersteld. Samen met het aantal kerkgangers verminderde echter ook het aantal roepingen. In 1990 verhuisde de uitgedunde Mechelse gemeenschap naar het klooster van hun medezusters in Weelde en werden de gebouwen in Mechelen verkocht.

Het klooster wordt Indaver

Na enkele jaren leegstand werd het voormalige karmelietessenklooster aan de Adegemstraat rond 1997 gekocht door de VLAR, de Vlaamse Maatschappij voor Afvalrecuperatie. Deze openbare maatschappij was zeven jaar voordien opgericht met het oog op de verwerking van huishoudelijk afval en diende een aanvraag in om het klooster te verbouwen tot haar hoofdzetel. Omwille van de vele raakvlakken in de werking en om Europees sterker te staan, fuseerde de VLAR eind 1999 met Indaver, dat zich als openbare maatschappij sinds 1985 toelegde op de verwerking van industrieel afval. De fusiemaatschappij behield de naam Indaver, maar verhuisde haar maatschappelijke zetel en algemene diensten naar het oude klooster van de karmelietessen, waarvan het de verbouwing voltooidde.

Het meest ingrijpende aspect van de verbouwing was de afbraak van het buitenklooster om de nodige parkeerplaatsen te kunnen voorzien. Voor het overige bleven de verschillende vleugels - en in grote lijnen zelfs de indeling - behouden. De grote gemeenschappelijke vertrekken op het gelijkvloers, zoals het zusterkoor en de gebedsruimte in de kapel fungeerden voortaan als vergaderruimten. In het geval van de refter bleef de functie zelfs behouden. Op de verdieping werden de kloostercellen samengevoegd tot bureelruimten. De prachtige kloostertuin werd heraangelegd en werd toegankelijk gemaakt vanaf de Dijle, zodat ook het grote publiek kan genieten van wat nog steeds een stedelijke oase van rust is.

Tekst:

Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Literatuur:

'Iedere tijd opnieuw', De Karmel van Mechelen, 1616-1990, s.d.

Apers, C., De oprichting van het oude Karmelietessenklooster, in: HKKOM, 2012, 157-171.

Hof van Cortenbach

Korenmarkt 27-29

Het Hof van Cortenbach is een zeldzaam voorbeeld van vroeg 16de-eeuwse burgerlijke paleisarchitectuur. Er bestaan zelfs sterke aanwijzingen dat het werd opgericht naar ontwerp van de bekende bouwmeester Rombout II Keldermans. Ondanks de staat van verval waarin het hof zich momenteel bevindt, bleef het doorheen de eeuwen gespaard van ingrijpende verbouwingen.

Jan IV van Cortenbach

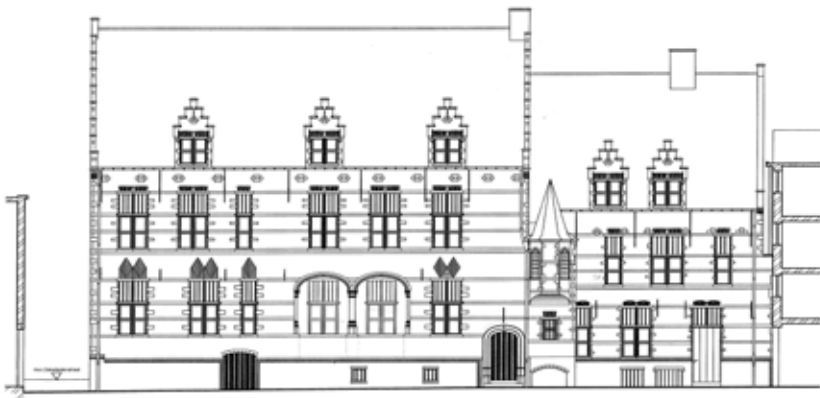
Omstreeks het einde van de 15de eeuw vestigde Ywein van Cortenbach zich in het huis 'Den Drake' aan de Mechelse Korenmarkt. Yweins zoon, Jan IV van Cortenbach, liet op de binnenplaats van dit huis omstreeks 1520-1530 zijn eigen woning optrekken. Beide huizen bleven in het bezit van de nazaten van de familie van Cortenbach tot de Gilde van de Jonge Kruisboog ze in 1639 overkocht. De Gilde richtte enkel het huis van Ywein aan de Korenmarkt in als Gildekamer en deed al in 1648 afstand van het achterin gelegen huis van Jan IV. Vanaf dan kende de geschiedenis van beide woningen een afzonderlijk verloop.

Jan IV was een vooraanstaand Mechelaar.

Hij zetelde in het schepencollege en werd een aantal maal verkozen tot burgemeester. Daarnaast bracht hij het tot overhoofdman van de Gilde van de Jonge Kruisboog en behoorde hij tot de rederijkerskamer De Peoene, die hem enkele malen het koningschap verleende.

Een imposant stadspaleis

De residentie die Jan IV liet optrekken, weerspiegelde zijn status. Zijn hof bestaat uit een groot volume (8 bij 20 meter) met een kleiner (6 bij 10 meter) huis ernaast. Aan de binnenplaats, op de overgang van beide volumes, bevindt zich een huiskapel met een driezijdige hangende erker. Het geheel werd opgetrokken in traditionele bak- en zandsteenstijl onder steile zadeldaken.

Reconstruïetekening van de tuingevel van het stadspaleis dat Jan IV van Cortenbach rond 1520-1530 liet bouwen. © Architectenbureau K. Beeck

Tot nu toe werden er geen archivalische of iconografische bronnen gevonden die de bouw van het hof documenteren. De eerste akte in verband met het 'Huys van Cortenbach', dateert van 1 februari 1633.

Voor de vroegste geschiedenis van het hof is men daarom aangewezen op de bouwarcheologie van de residentie zelf. Een analyse van deze sporen leert dat de bouw startte met het grote volume. Hiertegen werd, vermoedelijk in dezelfde bouwcampagne, het kleine volume aangebouwd. Recent onderzoek door Architectenbureau K. Beeck leert dat de huiskapel waarschijnlijk niet tot de eerste bouwfase behoorde, maar later werd toegevoegd. Gezien de typologie en de bouwstijl van de kapel wordt aangenomen dat dit weliswaar kort na de voltooiing van het grote en het kleine volume gebeurde. Het oorspronkelijke gevelontwerp is nog van de huidige gevels af te lezen. Onder andere de ruitvormige metselpatronen boven de kruis- en bolkozijnen van het gelijkvloers en de galerij met dubbele arcade aan de tuinzijde zijn opvallend.

Detail van het ruitvormig metselpatroon boven de vensteropeningen van het gelijkvloers.

Er zijn aanwijzingen om Rombout II Keldermans naar voor te schuiven als mogelijke ontwerper van het hof op basis van een stilistische vergelijking met gelijkaardige stadspaleizen van zijn hand, zoals de Mechelse hoven van Busleyden, Hoogstraten en Savoye. Ook de herkomst van de blauwe hardsteen van de centrale zuil in de galerij, de schouw van de hand van Jan Mone die vroeger in het interieur prijkte en de zeer waarschijnlijke contacten tussen Rombout II Keldermans, Jan Mone en Jan IV van Cortenbach maken dit aannemelijk. De kennis van het 16de-eeuwse interieur is, op de bewaarde structuur en hiermee samengaande kamerindeling na, zeer fragmentair. Slechts een beperkt aantal 16de-eeuwse elementen bleef ter plaatse bewaard. Het gaat onder meer om de balkenroosteringen, de natuurstenen omlijstingen van de binnendeuren, een goed bewaarde laatgotische schouw en het gewelf van de huiskapel. Mogelijk dateren ook de gedeeltelijk bewaarde plavuizen in de huiskapel, de kelders en het secreet uit de 16de eeuw.

Het Hof van Cortenbach met de schouw van Jan Mone volgens een litho van F. Stroobant uit 1853.

Enkel de zuidelijke kamer van het gelijkvloers van het grote volume is beter gedocumenteerd. Een litho van F. Stroobant uit 1853 geeft een impressie van de afwerking van deze pronkkamer. Centraal stond een aan Jan Mone toegeschreven renaissanceschouw, geflankeerd door twee monumentale deuromlijstingen. Verder zien we een stenen vloer, een onbeschilderde eikenhouten plafondroostering en een vermoedelijk 17de-eeuws goudleerbehang. De monumentale renaissanceschouw werd vermoedelijk tussen 1853 en 1855 uitgebroken en verkocht aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel. Ze maakt momenteel deel uit van de collectie van het Hallepoortmuseum. Ook de overige interieurelementen zijn ondertussen verdwenen, zodat er met uitzondering van de plafondafwerking niets meer bewaard is van dit bijzonder rijkelijke decor.

De 17de eeuw: De families Van Gemen en Scheppers

Na de dood van Jan IV in 1549 bleef het hof tot 1639 in handen van zijn erfgenamen. Waarschijnlijk werd het na de dood van zijn echtgenote, Elisabeth Bau, verhuurd. In 1639 werd het gebouw verkocht aan de Gilde van de Jonge Kruisboog, die het negen jaar later doorverkocht aan Nicolaes Van Gemen, die er ook zelf ging wonen. Na diens dood deed zijn dochter het pand in 1673 van de hand aan Peeter Scheppers en werd het tot 1701 opnieuw verhuurd.

De bouwarcheologie van het hof reikt ons niet veel elementen aan uit de periode 1639-1701. De klei- of trochgewelven in het kleine volume waren een typisch 17de-eeuwse afwerking, maar kunnen ook al in de tweede helft van de 16de eeuw aangebracht zijn. Ook het goudleerbehang op de litho van F. Stroobant was waarschijnlijk een 17de-eeuws gegeven. Vermoedelijk werd het aangebracht toen de familie Van Gemen het hof bewoonde.

De 18de eeuw: Petrus Scheppers

Vanaf 1701 nam Petrus Scheppers zijn intrek in het pand dat zijn vader Peeter in 1673 kocht. Hij woonde er tot zijn dood in 1747. Het hof bleef in het bezit van de familie Scheppers tot het einde van de 18de eeuw. Het was waarschijnlijk ook een lid van deze familie die verantwoordelijk was voor de uitbraak van de stenen spiltrap en de plaatsing van een 'nieuwmodisch' eikenhouten exemplaar in Lodewijk XVI-stijl. Op de achtergrond van de eerder vermelde litho is deze trap al te zien. Op het einde van de 18de eeuw, na een aantal jaren leegstand begon de langzame teloorgang van het Hof van Cortenbach.

De 19de eeuw: van hof tot herberg

Vanaf 1804 fungeerde het Hof van Cortenbach als een afspanning met pension en herberg, bekend als 'Francfort'. De Mechelse herbergier Henri Peeters-Nicolay kocht de afspanning in 1846. Hij wijzigde het uitzicht van het gebouw drastisch. Uit de begeleidende tekst op de litho van F. Stroobant van enkele jaren nadien (1853) blijkt dit ook: "Chaque jour cependant voit disparaître quelques-uns de ces débris du passé. Animé de la soif du progrès la propriétaire est presque toujours pressé de supprimer "ces vieilleries ..."

De renaissanceschouw van Jan Mone en een 16de-eeuwse binnendeur kwamen terecht in de collectie van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Vermoedelijk verdwenen toen ook andere waardevolle interieurelementen, zoals het goudleer. Ook de tuin langs de Ziekeliedenstraat werd te gelde gemaakt. Tussen 1864 en 1866 verzezen er op deze plek zeven arbeiderswoningen. Hierdoor verdween de oorspronkelijke poort van het hof in de Ziekeliedenstraat en werd de tot dan toe vrijstaande kopgevel bijna volledig aan het zicht onttrokken.

De tuingevel van het Hof van Cortenbach op de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw.

Toen de heer Peeters-Nicolay in 1874 overleed, kwam het oude hof in handen van herbergier Peeters-Geets. Die voerde in de jaren nadien heel wat wijzigingen uit aan de gevelopeningen in de Ziekeliëdenstraat. Vermoedelijk nam hij toen ook de tuingevel onder handen. Foto's uit het begin van de 20ste eeuw tonen dat de galerij was ingevuld met baksteenmetselwerk waarin twee 19de-eeuwse ramen waren opgenomen. De talrijke gevelwijzigingen zorgden voor een rommelig gevelzicht, dat men met witkalk probeerde te camoufleren.

Herbergier Pieter Claes-Aelaerts kocht het hof in 1889 en besloot om het grote en het kleine volume te splitsen. Vermoedelijk ging deze opdeling samen met het plaatsen van een nieuwe trap in het kleine huis. Het is niet geweten wanneer de dakconstructie van het grote gebouw verlaagd werd tot haar huidige niveau, dat enkel nog de

onderste dakstoelen van het oorspronkelijke schaargebint omvat. Afgaande op de vermelde foto's uit het begin van de 20ste eeuw gebeurde dit vermoedelijk vóór de aankoop van de gebouwen door de gebroeders Hertsens.

De 20ste eeuw: ijzermagazijn Gebroeders Hertsens

In 1922 kwamen het grote en het kleine volume van het oude hof in handen van de gebroeders Hertsens. Zij richtten het grote huis in als ijzermagazijn en het kleine gebouw als conciërgewoning. De omvorming tot ijzermagazijn bracht een aantal ingrijpende wijzigingen met zich mee. Zo werd er om stapelruimte te winnen een tussenniveau geplaatst, wat leidde tot de aanpassing van deuren en ramen en de afbraak van een 18de-eeuwse schouw. Een nieuwe goederenlift zorgde ervoor dat het laden en lossen vanop de binnenkoer kon gebeuren.

De dichtgemetselde galerij werd deels heropend en kreeg een erkerachtige uitbouw die uitkijkt op de binnenkoer. Het kleine volume, dat dienst bleef doen als woning, onderging verscheidene aanpassingen tussen 1922 en 1984: kamers werden opgedeeld, ramen verlaagd of gedicht en de natuurleien dakbedekking werd vervangen door ruitleien in vezelcement. De binnenplaats van het hof verkleinde aanzienlijk door de bouw van twee magazijnen. De resterende open ruimte kreeg rond 1934 een glazen overkapping.

Schrijnend verval

Op 22 september 1982 werd het Hof van Cortenbach beschermd als monument. De sloopaanvraag van de Gebroeders Hertsens in 1984 werd dan ook geweigerd. Een jaar later zette de familie Hertsens haar ijzerwarenhandel stop en verkocht de gebouwen aan Gustaaf Min.

De tuingevel van het Hof van Cortenbach in 2013.

De nieuwe eigenaar liet zowel de historische gebouwen als de magazijnen meer dan 30 jaar verkommeren. Dat leidde tot een schrijnend verval van het Hof van Cortenbach. Een absoluut dieptepunt werd bereikt eind 2010 met de instorting van een deel van de gevel van het grote volume in de Ziekeliendstraat. Drie jaar later verzakte ook een deel van de tuingevel van het kleine huis. Uiteindelijk kocht de stad Mechelen op 20 december 2013 het Hof van Cortenbach aan om het historische pand van een complete ondergang te redden.

Een nieuwe toekomst voor het Hof van Cortenbach?

Door de zeer slechte toestand van de beschermde volumes moest er snel ingegrepen worden. In 2014 stelde het stadsbestuur het Mechelse Architectenbureau K. Beeck aan om meteen de meest dringende instandhoudings- en stabiliteitswerken uit te voeren. Vervolgens

stelde het bureau de plannen op voor de casco-restauratie van de historische gebouwen.

Uitgangspunt is het herstel van de vroeg 16de-eeuwse uitstraling van het Hof van Cortenbach met zijn steile leien daken en rijkelijk gedetailleerde bak- en zandsteenarchitectuur.

Ook de interieurrestauratie zal zich richten op duurzaam herstel. Door de later toegevoegde wanden en tussenverdiepingen te verwijderen, wordt de oorspronkelijke kamerindeling hersteld. De resterende waardevolle elementen worden met zorg geconserveerd en gerestaureerd. In een volgende fase dient dan gezocht te worden naar een nieuwe functie.

Een gepaste bestemming en gebruik bieden op lange termijn immers de beste garantie op behoud. Voor de uiteindelijke herbestemming, interieurrestauratie, binneninrichting en uitbating zal de stad op zoek gaan naar een privé-partner. Er wordt gedacht aan een semipublieke herbestemming zoals een horecazaak. De nieuwe functie moet alleszins compatibel zijn met de erfgoedwaarde van het monument. De restauratie en herbestemming van het Hof van Cortenbach moet de trekker en hoeksteen worden van een groter project tot herwaardering van het hele bouwblok, begrensd door de Korenmarkt, de Onze-Lieve-Vrouwestraat, de Lieve-Heerstraat en de Ziekeliendstraat. In dit project wordt de voormalige tuin van het hof een openbaar binnenpleintje dat ontsloten wordt via de Onze-Lieve-Vrouwestraat, de Ziekeliendstraat en de Korenmarkt, waardoor de nu nog verborgen tuingevel van het hof publiek ontsloten wordt.

Redactie:

Marc Debatty en Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Literatuur:

Debatty, M., Beheersplan Hof van Cortenbach, dienst Monumentenzorg stad Mechelen, 2015.

Brusselpoort - Het Firmament

Hoogstraat 83

Stedelijke bloei

In de loop van de 13de eeuw groeide Mechelen uit tot een welvarende stad. De florierende lakennijverheid en het verwerven van de stapelrechten voor vis, zout en haver in 1259 zorgden niet alleen voor een economische bloeiperiode, maar ook voor een bevolkingstoename en een fikse stadsontwikkeling. In deze context werd omstreeks 1264-1268 de tweede stadsomwalling gebouwd, waarvan de Brusselsepoort deel uitmaakte. De stadsversterking bestond uit een gracht, een aarden wal of vest en een muur met twaalf toegangspoorten en een groot aantal waltorens. Door de eeuwen heen werd deze indrukwekkende vestinggordel herhaaldelijk hersteld en verbeterd. In het begin van de 19de eeuw werd hij, onder invloed van woonuitbreidingen, economische groei en verlies van militair nut, afgebroken en vervangen door de huidige verkeersring. Behalve het tracé van de stadsring getuigt momenteel alleen nog de Brusselpoort van deze eind-13de-eeuwse stadsomwalling. De oorspronkelijke benaming 'overste poort' of 'porta superior' wijst op haar grote hoogte,

die deze van de andere poorten overtrof. Toen in 1698 de nieuwe steenweg naar Brussel over Vilvoorde werd aangelegd, kreeg de poort de benaming 'Nieuwe Brusselpoort', later herleid tot 'Brusselpoort'.

De Brusselpoort

De Brusselpoort werd al in 1938 beschermd als monument. Ze is nog grotendeels origineel en dateert vrijwel integraal uit de ontstaansfase van de vestinggordel. Net als bij andere oude stadsgebouwen speelt ook in de opbouw van de Brusselpoort - in het centrale gedeelte met de poortopening en de twee flankerende ronde torens - Doornikse kalksteen een belangrijke rol als constructiemateriaal. Het is een stevig gesteente, gevormd uit fijn kalkslib en fossielfragmenten die aan elkaar werden gecementeerd met calciumcarbonaat, waardoor de porositeit bijzonder klein en de bouwtechnische eigenschappen zeer gunstig zijn. De zwarte kleur wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van organische koolstof, die onder invloed van vochtige lucht een bijzonder grijs tot zelfs geelbruin patina krijgt.

In de 19de eeuw vervaardigde de Mechelse kunstenaar Jan-Baptist De Noter (1786-1855) deze impressie van de Brusselpoort omstreeks 1780. De voorpoort aan de overzijde van de gracht, die in tijden van onrust voor een eerste selectie van de bezoekers zorgde, was toen nog aanwezig.

De blauwe kalksteen werd vanaf het begin van de 11de eeuw ontgonnen in groeven in de omgeving van Doornik en vrij eenvoudig per boot over het Scheldebekken verspreid. De uitstraling van het cultuurcentrum Doornik, de verspreiding van de blauwe kalksteen en van de architectonische vormen bereikten in de 13de eeuw een hoogtepunt met de ontwikkeling van de 'Scheldegotiek', waarvan de invloed ook in de Brusselpoort herkenbaar is.

Een indrukwekkend gebouw

Aan het einde van de 14de eeuw of in het begin van de 15de eeuw werd het poortgebouw verhoogd, wellicht om het aan te passen aan de nieuwe wetmatigheden van de wapenkunde en oorlogvoering. Omstreeks 1580 werd deze ophoging verwijderd en restte alleen nog een witstenen band met een merkwaardige bogenfries. In de fries zijn fraai gebeeldhouwde gotische kraagstenen verwerkt met voorstellingen van krijgers met een hellebaard, een kruisboog of een kogel. In 1615 zouden de torens verlaagd zijn en afgedekt met het huidige indrukwekkende leien dak met peervormige torenspitsen; de dakkapellen kregen hun getrapte bekroning rond het midden van de 20ste eeuw. De gevel aan de Brusselsepoortstraat lag aan de 'veldzijde' (extra muros) en is duidelijk defensief opgevat. Om die reden telt deze gevel buiten de poortdoorgang en de schietgaten weinig openingen. De poortdoorgang kon voorheen worden afgesloten door een zware, monumentale poort, waarvan in de poortomlijsting het hangwerk en de sleuf voor de sluitboom bewaard zijn gebleven. Om de poortingang extra te beveiligen werd de vandaag nog aanwezige houten hamei of het valhek neergelaten. Het verlengstuk van het hek, met aangescherpte ijzeren punten, werd vermoedelijk afgezaagd. De gedrukte spitsboog van de poort, de boog boven de

poortingang en de spitsboog boven het Onze-Lieve-Vrouwebeeld werden allemaal opgebouwd uit afwisselend Doornikse kalksteen en witte zandsteen. Ook de met bladwerk versierde console en de nis met zuiltjes en drielob zijn typische vroeggotische elementen. Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw met Kind in de nis dateert uit 1938 en is van de Mechelse beeldhouwer Nand van Ifterbeek.

De gevel aan de Hoogstraat bestaat uit twee bouwlagen: de benedenverdieping is opgedeeld in drie traveeën met drie, oorspronkelijk opengewerkte spitsbogen. De tweede bouwlaag beslaat vier traveeën met vier openingen, met aan weerszijden twee lager gelegen rondboogvormige openingen. Ook aan deze zijde werd voor de uitvoering van de vroeggotische, gedrukte spitsbogen gebruikgemaakt van een combinatie van Doornikse kalksteen en Lediaanse zandsteen. Het baksteenmetselwerk met zandstenen hoekkettingen in de korte zijgevels is toe te schrijven aan oude herstellingswerken.

De binnenconstructie van de Brusselpoort is uiterst indrukwekkend. De gelijkvloerse verdieping bestaat uit twee cirkelvormige ruimtes onder een koepelgewelf met zware ribben, die door de centrale poortdoorgang van elkaar gescheiden worden. Beide ruimtes ondergingen in de laatste twee eeuwen vele verbouwingen en aanpassingen die tegemoetkwamen aan de eigentijdse behoeften. De eerste verdieping is nu te bereiken via een houten trap die de 19de-eeuwse spiltrap vervangt, maar voor de veiligheid was er oorspronkelijk wellicht geen rechtstreekse verbinding tussen de gelijkvloerse en de eerste verdieping. De eerste verdieping zou tot het begin van de 19de eeuw alleen te bereiken zijn geweest via de omwalling en via trappen langs de stadszijde, waarvan de twee rondboogvormige openingen aan de stadszijde getuigen.

Deze ongedateerde foto geeft een goed zicht op de constructie van de eerste verdieping. De zware riboverwelling steunt op muurconsoles en twee voor Mechelen zeldzame ronde zuilen met gestileerde knoppenkapitelen, kenmerkend voor de Scheldegotiek.

In beide torens is een schouw aanwezig; die aan de zijde van de Van Benedenlaan is gotisch gestileerd en gaat vermoedelijk terug tot de ontstaansperiode van de stadspoort, zoals wellicht ook de zitbanken en de toiletten in de muurnissen. Uit de oudste stadsrekeningen van Mechelen, die teruggaan tot 1311-1312, blijkt dat het interieur van de Brusselpoort van in het begin bepleisterd was. Tijdens bouwhistorisch onderzoek naar de afwerkingslagen werden op de eerste verdieping sporen van bepleistering met horizontale siervoegen aangetroffen. Een bakstenen trap met witstenen treden leidt naar de zolderverdieping met een indrukwekkende eikenhouten spantconstructie.

Van Museum Brusselpoort naar Het Firmament

Tussen 1992 en 1999 werd een doorgedreven consoliderende buiten- en binnenrestauratie uitgevoerd onder leiding van de architecten Gilbert Deheyder en Jacques Poplemon met als doel het gebouw om te vormen tot een museum voor de vroegste stadsgeschiedenis.

Een eerste fase, in 1992, omvatte de volledige restauratie van het dak. De tweede fase startte in 1996 en behelsde de consolidatie en de reiniging van de gevels, het vernieuwen van het schrijnwerk,

het aanbrengen van de buitentrap als vluchtweg, het uitbreken van niet-oorspronkelijke tussenmuren, het verbeteren van de stabiliteit in de vloer van de eerste verdieping, het reinigen en schilderen van de wanden en gewelven, het herstellen en aanvullen van vloeren, het isoleren van de zolders, het aanbrengen van een sanitaire cel op de benedenverdieping, van elektrische leidingen en een basisverlichting, van een verwarmingsinstallatie met een stookplaats op zolder en van brand- en bliksembeveiliging. Bijkomende werken werden uitgevoerd tussen 1998 en 1999: het dichtenvan de stellinggaten, het plaatsen van ramen voor de ronde verluchttingsramen, het dichtenvan de kanaalopeningen in de borstweringen op de zolderverdieping, de verankering van doorgezakte gewelven, een bijkomende binnenreiniging, het aanpassen van het buitenschrijnwerk, het injecteren van scheuren en bijkomend vooronderzoek van de verflagen op de benedenverdieping. Kort voor de millenniumwissel opende het Museum Brusselpoort de deuren. De heroriëntatie van de stedelijke musea in de jaren 2000 leidde echter tot de beslissing om de museumwerking op deze plek stop te zetten. Er werd gezocht naar een partner voor de nieuwe invulling, die werd gevonden in Het Firmament.

Het Firmament- Expertisecentrum voor het cultureel erfgoed van de podiumkunsten

De Mechelse Brusselpoort geeft sinds 2010 onderdak aan Het Firmament, het expertisecentrum voor het cultureel erfgoed van de podiumkunsten in Vlaanderen. Het Firmament inspireert en ondersteunt kunstenaars, theater- en dansgezelschappen en erfgoedwerkers, professionelen en liefhebbers, om op een duurzame manier om te gaan met dit erfgoed.

Podiumkunstenerfgoed bestaat in alle soorten, maten en gewichten. Het gaat over alles wat rest als het doek valt, zoals theaterteksten, foto's en opnames, decorstukken, lichtplannen, poppen of kostuums. Maar het omvat ook minder tastbare zaken die achter de schermen plaatsvinden: spel- en maaktechnieken, tradities of gewoonten, die vaak mondeling worden doorgegeven. En op scène zien we misschien wel het belangrijkste podiumkunstenerfgoed, namelijk de voorstelling zelf. Het zijn belangrijke getuigen van de geschiedenis van de podiumkunsten die ons helpen het heden beter te begrijpen. Wanneer alles goed bewaard of gedocumenteerd is, kan dit erfgoed bovendien dienen als grondstof voor onderzoek, hernemingen of nieuwe artistieke producten.

Met een veelzijdige dienstverlening richt Het Firmament zich tot iedereen die in contact komt met het erfgoed van de podiumkunsten in Vlaanderen. Het Firmament geeft bijvoorbeeld praktische tips en advies op maat over hoe je kan omgaan met podiumkunstenarchief of -collecties, denkt mee na over experimentele erfgoedprojecten, helpt om kennis, spel- en maaktechnieken of tradities een levende toekomst te geven of zoekt mee naar een bewaarplaats voor bedreigde collecties.

Met ontmoetingsmomenten en studiedagen houdt Het Firmament steeds de vinger aan de pols en informeert en inspireert het publiek over bepaalde thema's. Dankzij hechte banden met het erfgoed-, kunsten- en academische veld treedt Het Firmament bovendien op als een ware bruggenbouwer.

De Mechelse Brusselpoort fungeert naast kantoorruimte ook als depot voor de poppencollectie van het Mechelse gezelschap DE MAAN en voor de collectie uit de vroegere figurentheaterwerking van Het Firmament. Om dit podiumkunsten erfgoed goed te beheren maken enthousiaste vrijwilligers van Erfgoed&Musea Mechelen, onder begeleiding van Het Firmament, op dit moment een gedetailleerde inventaris van

de meer dan 3.000 poppen. Onvermoeibaar fotograferen ze elke pop en nummeren en beschrijven ze elk exemplaar. Het is één van de pilootprojecten waarmee Het Firmament gezelschappen ondersteunt bij de zorg voor hun erfgoed.

Tekst: Hanne Ampe - www.hetfirmament.be

Het Firmament gebruikt de eerste verdieping van de Brusselsepoort momenteel ook als depot om de uitgebreide poppencollectie van het Mechelse gezelschap DE MAAN te bewaren.

Memoriaal van het Fort van Walem

Koning Albertstraat 2, Walem

Van 1851 tot 1914 vormde Antwerpen de kern van de Belgische defensie. De stad werd aangeduid als nationaal reduit, waar de regering zich in oorlogstijden zou terugtrekken, en was om die reden omgeven door een dubbele fortengordel. Om te begrijpen waarom net Antwerpen die rol toebedeeld kreeg, moeten we teruggaan naar de begindagen van ons land.

Voorspel

Met de val van Napoleon na de slag bij Waterloo werd op het congres van Wenen in 1814-1815 de Europese kaart hertekend. Het doel was een Europees systeem uit te werken om te verhinderen dat Frankrijk andermaal een groot deel van Europa zou veroveren.

Met het verdrag van 31 mei 1815 werd de voormalige Republiek der Verenigde Nederlanden uitgebreid met de vroegere Oostenrijkse Nederlanden en het voormalige Prinsbisdom Luik. Het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden kreeg Willem I als vorst. Deze staat moest niet alleen instaan voor de eigen verdediging, maar was ook verplicht om een hele reeks versterkte steden en vestingen te onderhouden, de 'Wellingtonbarrière', die een eventuele Franse inval moest verhinderen.

Belgische onafhankelijkheid

De Belgische omwenteling in 1830 verbrak het evenwicht dat in Wenen bereikt was. Een nieuw verdrag drong zich op. Frankrijk, dat opnieuw meesprak in de Europese politiek, wou niet weten van een herstel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het enige alternatief bleek de erkenning van de afgescheiden provincies in een nieuwe, neutrale staat België, die een barrière moest vormen tegen Frankrijk. Tegelijkertijd werd een verdrag afgesloten dat de Belgische vorst Leopold I verplichtte zowat alle bestaande vestingen in goede staat te houden.

Antwerpen: van 'verschanst kamp' tot Nationaal Reduit

De verdedigingsconcepten van België na 1831 gingen uit van de veronderstelling dat de 'vijf garanderende mogendheden' te hulp zouden komen ingeval de Belgische neutraliteit werd geschonden. Politici en militaire bevelhebbers waren er aanvankelijk van overtuigd dat de Wellingtonbarrière voldoende defensieve garanties bood in afwachting van die hulp.

In 1851 achtten de Belgische bewindvoerders een verdediging van het volledige Belgische grondgebied niet langer realistisch. Daarom werd een nieuw defensief concept ontwikkeld dat zich toespitste op één verschanst kamp in Antwerpen als laatste wijkplaats voor het leger en op vier verdedigingslijnes, die in feite een afgezwakte vorm waren van de Wellingtonbarrière. Het nieuwe concept omvatte verder een vermindering van de vele bestaande versterkingen en de bouw van nieuwe forten. Die zouden samen met de bestaande forten, de oude Spaanse omwalling en enkele overstromingsbekkens de verdediging van Antwerpen garanderen. Dit concept stuitte op hevig protest van de Antwerpenaren, die vreesden dat de spectaculair groeiende stad onkneld zou worden door haar verdedigingsgordel. Het eerste concept werd in 1859 aangepast en vervolgens uitgevoerd. De voornaamste wijziging was de sloop van de Spaanse omwalling rond de stad, die

wel behouden bleef als Nationaal Reduit of laatste wijkplaats. Ter vervanging van de oude, afgebroken stadsversterkingen werd op ruime afstand van de binnenstad de 'Grote Omwalling' aangelegd, een gordel van acht nieuwe, bakstenen forten. Deze versterkingen werden volgens een vooruitstrevend polygonaal systeem ontworpen door een jonge genieofficier, kapitein Brialmont (1821-1903), wiens naam onlosmakelijk verbonden is met de fortengordel. Overstromingsgebieden en de Schelde vervolledigden de verdediging van dit Nationaal Reduit.

De polygonale opbouw van het fort van Walem is duidelijk af te lezen van deze recente luchtfoto. Links onderaan de toegangsbrug.

Aanpassingen na 1870, bouw van het fort van Walem

Tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870, enkele jaren na de voltooiing van de Grote Omwalling, bleek dat de moderne artillerie zo'n groot bereik had dat de forten de veiligheid van Antwerpen niet konden garanderen. In 1878 besliste de legerleiding om op ongeveer 16 kilometer van de stadsagglomeratie, ter hoogte van de waterbarrière Rupel-Nete, een bijkomende verdediging te bouwen: de hoofdweerstandstelling of buitenlinie. De financiële middelen ontbraken echter om meteen met de bouw te beginnen. Wel werd in datzelfde jaar de bouw van twee bakstenen bruggenhoofdforthen aangevat: het fort van Walem (1878-1892) en het fort van Lier (1878-1883). Kort daarop volgde de bouw van het fort van Rupelmonde, later Steendorp genoemd (1882-1892).

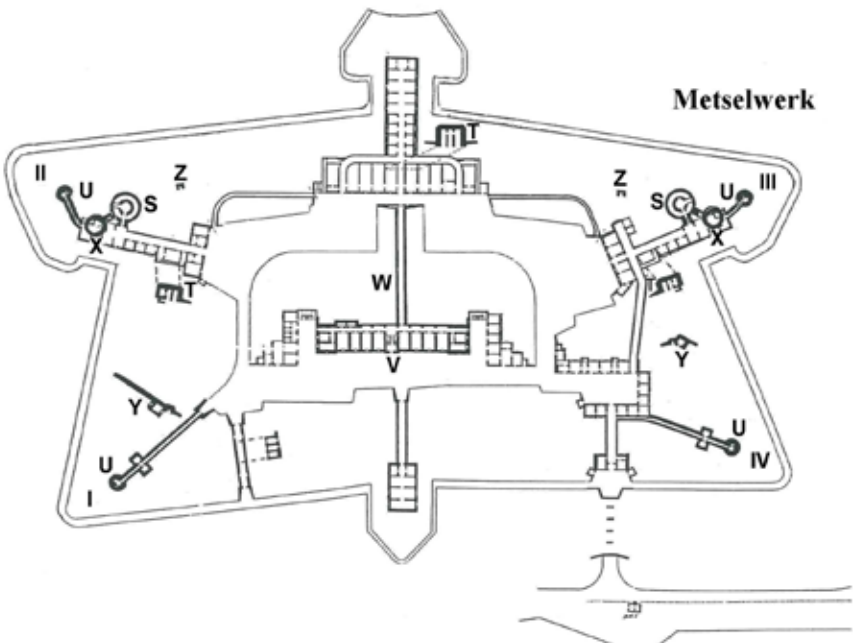
Verdere ontwikkelingen

Na de bouw van enkele bijkomende forten en schansen werd in 1906 besloten tot de verdere uitbouw van de buitenlinie. Deze verbetering werd gerealiseerd door het optrekken van bijkomende versterkingen en door de aanpassing van de bestaande bakstenen forten. De bestaande forten moesten versterkt worden omwille van de technische vooruitgang van de artillerie, die onder andere gebruik maakte van de nieuwe springstof TNT. Daarom werden de gewelven versterkt met ongewapend beton, werd het remisegeschut in een betonnen holtraverse ondergebracht en werd een klein aantal pantserkoepels toegevoegd. Ook het pas in 1892 voltooide fort van Walem onderging een dergelijke modernisering, die jammer genoeg niet volledig voltooid was bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

De Eerste Wereldoorlog

Na de inname van de linie rond Luik richtten de Duitsers op 4 september 1914 voor het eerst geschut op de as Walem-Breendonk. Eind september richtte de zware Duitse artillerie zich in alle hevigheid op het gebied tussen de forten van Walem en Lier met de bedoeling Antwerpen te veroveren. De met ongewapend beton versterkte bakstenen forten en zelfs het moderne betonnen fort van Sint-Katelijne-Waver waren niet opgewassen tegen de tot 1000 kg zware Duitse granaten: ze vielen één na één.

Op 30 september om 13u30 werd het fort van Walem getroffen in de hoofdcaponnière. Door de inslag van een 305 mm granaat ontplofte het kruitmagazijn, waarbij het fort zeer zwaar beschadigd werd en zeventig soldaten omkwamen. Na een verbeten,

Dit grondplan van de toestand in 1914 geeft een goed overzicht van de gebouwde structuren van het fort.

ongelijke strijd moest fort Walem op 2 oktober capituleren. Het front verplaatste zich verder richting Schelde. Met de val van fort Broechem op 6 oktober werd het behoud van Antwerpen onmogelijk en op 10 oktober trok het leger zich terug achter de IJzer, het begin van een vier jaar lange loopgravenoorlog.

Het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog

Het Interbellum betekende het einde van de vestingbouw. Zoals de overige forten en schansen van de rechteroever werd ook het fort van Walem aangepast als infanteriesteunpunt. Het complex werd gedeeltelijk hersteld - de door inslagen vernielde delen bleven als ruïne behouden - en onderging kleine aanpassingen. Omdat aangenomen wordt dat er nog verscheidene in september 1914 gesneuvelde soldaten rusten onder de ingestorte delen van het fort, wordt het door de militaire overheid beschouwd als een begraafplaats. Op 5 oktober 1930 werd daarom een 16 meter hoog gedenkteken voor de slachtoffers van 1914 ingehuldigd.

Het ontwerp was van de Brusselse architect Joseph Diongre, die enkele jaren later het Flageygebouw in Elsene uitdacht.

Enige tijd voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werden in het fort enkele miljoenen gasmaskers gedeponeed voor de burgerbevolking, waarvan naar schatting nog enkele honderduizenden exemplaren aanwezig zijn. Het fort nam geen deel aan de gevechten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Naoorlogse periode

Na de Tweede Wereldoorlog werd het fort als vestingwerk opgegeven. In 1953 werd het overgedragen aan de civiele bescherming, die er in 1964 haar nationale alarmcentrale onderbracht. Na het vertrek van deze instantie herbergde het fort eind jaren 1980 korte tijd asielzoekers. Het werd in 1998 beschermd als monument maar heeft al verscheidene keren te lijden gehad onder brandstichtingen, onder meer in juni 2006 toen nagenoeg het volledige officierengebouw in vlammen opging. Sinds 2009 is Natuurpunt vzw eigenaar van het fort en neemt ze er het dagelijks beheer waar. Het fort wordt als natuurgebied beheerd en vormt onder andere een geliefkoosde habitat van vleermuizen, die in de donkere gangen van de caponnières overwinteren. Daarnaast streeft de vzw er naar om ook het erfgoed van de site een plaats te geven.

Redactie:
dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Literatuur:
Leriche, M., *Het Memoriaal van het Fort van Walem*, in: *Brochure Open Monumentendag Mechelen*, 2014.

Het gedenkteken voor de slachtoffers van 1914 in blauw gewapend beton wordt bekroond met een kruis dat aan vier zijden gedragen wordt door reusachtige zwaarden. Dit ontwerp van Joseph Diongre vertoont gelijkenissen met de eerste IJzertoren van 1928-1930.

Permanent Memoriaal

Natuurpunt en Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem

Honderd jaar geleden maakte het fort van Walem deel uit van de verdedigingsgordel rond de vesting Antwerpen. Zo kwam het eind september 1914 mee in het brandpunt van de oorlog te liggen. Het fort werd belegerd door de Duitse troepen en er werd verbeten gevochten. Maar na enkele dagen brak de verdediging. Het fort viel in handen van de vijand en de Belgen moesten zich terugtrekken achter de Nete.

Na de val van Antwerpen liet de oorlog de streek verwoest achter. In de jaren die volgden werden de doden opgegraven, indien mogelijk geïdentificeerd en vervolgens overgebracht naar de begraafplaatsen van de gemeentes van waar ze afkomstig waren.

De Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem wil de geschiedenis van het fort en de verhalen van 1914 in de herinnering houden. In samenspraak met Natuurpunt werd één van de oude lokalen in het fort ingericht als een uniek, permanent memoriaal. De soldaten die op het fort van Walem of in de onmiddellijke omgeving gesneuveld zijn, krijgen hier een naam en een gezicht. In andere lokalen zorgt de kring voor een tentoonstelling rond de Eerste Wereldoorlog en rond de belegering van het fort. Alles wordt er geduid in zijn historische context en ook de impact op het dorp zelf wordt belicht. Op vele plaatsen is het fort een ruïne en is het gevaarlijk om het te betreden. Daarom organiseert de Heemkundige Kring een geleide gidsbeurt doorheen het fort. De 'Kruisweg van angst en dood' en de evocatie van de terechtstelling met duiding van de dossiers, die in 2014 opgesteld stonden in de kerk van Walem, zullen dit jaar te bezichtigen zijn op het fort.

Tom Van Buggenhout
Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem

Teksten

Hanne Ampe
 Catherine De Bie
 Marc Debatty
 Robin Debo
 Heidi De Nijn
 An De Waele
 Michèle Eeman
 Nathalie Gagelmans
 Bart Happaerts

Elfi Hermans
 Michel Leriche
 Sofie Stevens
 Nancy Thiels
 Hugo Vandenborre
 Tom Van Buggenhout
 Maarten Van den Mooter
 Els Van der Jeught
 Annelies Wouters

Dank aan

In de eerste plaats aan alle eigenaars die met zoveel enthousiasme hun eigendom openstellen
 De personeelsleden van de stad Mechelen die zich inzetten voor de bewaking van de opengestelde gebouwen
 Alle muzikanten die voor sfeervolle muziek zorgen in de opengestelde panden
 De Teugel i.s.m. het Centrum voor Volwassenenonderwijs Crescendo
 De Ware Vrienden van het Archief
 ETWIE vzw
 Gidsenbond Mechelen vzw
 Heemkundige Kring Dr. Croquet Walem
 Kazerne Dossin
 Mechelen Binnenste Buiten
 Stadsarchief Mechelen
 Orgels aan de Dijle

Redactie

Laurie Gadeyne
 Helena ten Berge
 Maarten van den Mooter

Beeldmateriaal

Het fotomateriaal is afkomstig van het Stadsarchief Mechelen - www.beeldbankmechelen.be of van de stedelijke dienst Monumentenzorg, tenzij anders vermeld.

Vormgeving en drukwerk

Swinnen Printing N.V.
 Muizenstraat 172
 1981 Hofstade

Cover

Stassart 11 – voormalige kapel van de arme klaren

A series of 20 horizontal dashed lines spanning the width of the page, providing a guide for handwriting practice.

A series of 20 horizontal dashed lines spanning the width of the page, providing a guide for handwriting practice.

Deze brochure is een publicatie van de dienst
Monumentenzorg stad Mechelen.
Uit deze uitgave mag niets overgenomen worden zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming.

V.U.: Erik Laga, stadssecretaris, Grote Markt 21, 2800 Mechelen
Wettelijk depot: D/2015/0797/032

